

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

Педагогічний факультет

Кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

на тему:

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ
ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ**

Виконала: студентка 2 курсу, СРСПз-21м групи
спеціальності 231 Соціальна робота
(ОП «Соціальна педагогіка»)
Дрозд А.Л.

Керівник: кандидат психологічних наук, доцент
Тимків Л.С.

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор
Протас О.Л.

Івано-Франківськ
2025

АНОТАЦІЯ

Дрозд А. Л. «Соціально-педагогічні умови формування моральної поведінки дітей молодшого шкільного віку»: кваліфікаційна (магістерська) робота. Івано-Франківськ: Карпатський національний університет імені Василя Стефаника. 2025. 91 с.

Мета дослідження полягає у визначенні, теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці соціально-педагогічних умов, що забезпечують формування моральної поведінки учнів початкової школи.

У першому розділі роботи розкрито теоретичні засади дослідження соціально-педагогічних умов формування моральної поведінки молодших школярів. Уточнено зміст поняття «моральна поведінка» як соціально-педагогічної категорії, визначено її структуру та чинники розвитку у дітей молодшого шкільного віку. Проаналізовано форми, методи й засоби, що забезпечують ефективне формування моральної поведінки.

Другий розділ присвячено експериментальній роботі з формування моральної поведінки молодших школярів у контексті створення й реалізації комплексу соціально-педагогічних умов. Представлено аналіз вихідного рівня сформованості моральних якостей учнів, обґрунтовано систему умов, що сприяють формуванню моральної поведінки. Показано динаміку змін, отриманих на контрольному етапі, та запропоновано методичні рекомендації щодо впровадження обґрунтованих умов у практику роботи. Узагальнено результати експериментального дослідження та визначено ефективність розробленої системи соціально-педагогічних умов, а також наведено рекомендації для педагогів і класних керівників щодо оптимізації виховного процесу.

Ключові слова: моральна поведінка, молодші школярі, соціально-педагогічні умови, виховання, моральні якості, методи формування поведінки, ціннісні орієнтації, програма виховного впливу, експериментальне дослідження, педагогічні рекомендації.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1.ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	8
1.1. Моральна поведінка як соціально-педагогічна категорія.....	8
1.2. Форми, методи та засоби формування моральної поведінки молодших школярів.....	16
1.3. Зміст навчальних програм й виховних матеріалів щодо їхнього потенціалу в моральному вихованні молодших школярів.....	22
Висновок до розділу 1.....	28
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	31
2.1. Аналіз стану сформованості моральної поведінки.....	31
2.2. Обґрунтування комплексу соціально-педагогічних умов, що сприяють формуванню моральної поведінки.....	42
2.3. Результати контрольного етапу дослідження та методичні рекомендації щодо використання обґрунтованих умов у практиці виховання.....	52
Висновок до розділу 2.....	57
ВИСНОВКИ.....	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	63
ДОДАТКИ.....	68

ВСТУП

Актуальність теми. Глибокі трансформації, що відбуваються сьогодні в українському суспільстві, безпосередньо позначаються на завданнях сучасної початкової освіти. Згідно з положеннями Концепції Нової української школи [24], метою початкового навчання є не лише засвоєння учнями базових знань, а й формування ціннісних орієнтацій, здатності до відповідальної поведінки, розвитку емоційно-вольової сфери та уміння співпрацювати з іншими людьми. Державний стандарт початкової освіти [16] підкреслює, що виховний компонент навчання повинен інтегруватися у зміст кожного предмета, забезпечуючи формування в дітей соціальних та громадянських компетентностей, які ґрунтуються на моральних нормах суспільства.

У цьому контексті проблема формування моральної поведінки молодших школярів набуває першочергового значення. Саме у молодшому шкільному віці відбувається інтенсивне становлення моральної свідомості, з'являються елементи самоконтролю, здатність до морального вибору та прийняття правил співжиття в колективі. Молодший шкільний вік є сенситивним періодом для розвитку емпатії, поваги до інших, доброзичливості та відповідальності. Тому ефективне формування моральної поведінки можливе лише за умов належної організації соціально-педагогічного середовища – взаємодії вчителя, родини, однолітків, змісту навчальних завдань і атмосфери класного колективу.

Окрім загальноосвітніх завдань, сучасна школа стикається з новими суспільними викликами: інформаційною перенасиченістю, цифровими ризиками, емоційною нестабільністю дітей, спричиненою воєнними подіями, та зростанням потреби у вихованні життєстійкої, морально виваженої особистості. Все це зумовлює потребу в цілеспрямованому дослідженні та впровадженні таких соціально-педагогічних умов, які сприятимуть формуванню моральної поведінки дітей у початковій школі, забезпечуючи відповідальність, здатність до співчуття й ненасильницького вирішення конфліктів.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблематика морального виховання

тривалий час перебуває в центрі уваги українських науковців. Так, І. Бех [4] обґрунтовує концепцію особистісно орієнтованого виховання, у якій моральна поведінка розглядається як внутрішня спрямованість особистості, що ґрунтується на сформованій системі цінностей і почутті відповідальності. В. Сухомлинський [39] трактує мораль як чинник духовного розвитку дитини, наголошуючи, що вчитель повинен створювати середовище, яке стимулює учнів до моральних учинків і розвиває здатність до морального судження. У працях Т. Поніманської [33] особлива увага приділяється вихованню гуманних взаємин, формуванню доброзичливості, емпатійності та поваги до однолітка як базових компонентів моральної поведінки молодшого школяра. О. Киричук підкреслює [20], що моральні норми засвоюються дитиною не механічно, а через досвід взаємодії, участь у діяльності, що має морально ціннісний зміст, через рольові ігри, колективні завдання та ситуації морального вибору.

Попри значні наукові напрацювання, залишається недостатньо розробленим питання щодо конкретних соціально-педагогічних умов, які можуть бути реалізовані в сучасній початковій школі та забезпечити стійке формування моральної поведінки. Особливу актуальність набуває також дослідження того, наскільки зміст підручників, навчальних завдань та шкільного середовища сприяє розвитку моральних якостей і чи відповідає реальним потребам учнів.

Мета дослідження полягає у визначенні, теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці соціально-педагогічних умов, що забезпечують формування моральної поведінки учнів початкової школи.

Завдання дослідження:

- визначити поняття «мораль» у сучасній українській психолого-педагогічній літературі;
- проаналізувати стан дослідженості проблеми формування моральної поведінки молодших школярів у соціально-педагогічній теорії та практиці;
- теоретично обґрунтувати та визначити соціально-педагогічні умови, необхідні для ефективного формування моральної поведінки молодших

школярів;

- експериментально перевірити вплив визначених соціально-педагогічних умов на рівень сформованості моральної поведінки молодших школярів та запропонувати практичні рекомендації соціальним педагогам.

Об'єкт дослідження – процес формування моральної поведінки учнів початкової школи.

Предмет дослідження – соціально-педагогічні умови, форми, методи й засоби, які впливають на формування моральної поведінки учнів початкової школи.

Також важливим було визначення **теоретичного та практичного значення**:

- **теоретичне значення** дослідження полягало в уточненні змісту поняття «моральна поведінка молодшого школяра», систематизації підходів українських учених до проблеми морального виховання, а також у визначенні соціально-педагогічних умов, які забезпечують ефективний розвиток моральних якостей у дітей;

- **практичне значення** полягає у розробленні практичних рекомендацій щодо організації виховної роботи в початковій школі, доборі методів і форм, спрямованих на формування моральної поведінки, а також у можливості використання результатів дослідження педагогами, соціальними працівниками та батьками.

Для того, щоб досягнути мети та вирішити всі завдання, ми використовували наступні **методи**:

- **теоретичні** – аналіз, синтез, узагальнення та інтерпретація наукових джерел; аналіз змісту підручників; вивчення нормативних документів у сфері освіти; моделювання соціально-педагогічних умов;

- **емпіричні** – тобто педагогічне спостереження; бесіди; анкетування учнів, учителів і батьків; діагностика рівнів моральної поведінки; педагогічний експеримент; кількісний та якісний аналіз отриманих даних.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження

обговорювалися та отримали схвалення на засіданнях кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, на III Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції розвитку соціальної роботи в Україні та зарубіжжі», з нагоди Міжнародного дня сім'ї та 20-річчя створення кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи (Івано-Франківськ, 15–16 травня 2025 р) [42].

Публікації. Результати дослідження, що викладені в кваліфікаційній роботі, опубліковано у збірнику матеріалів III міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні тенденції розвитку соціальної роботи в Україні та зарубіжжі» з нагоди Міжнародного дня сім'ї та 20-річчя створення кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи (м. Івано-Франківськ, 15-16 травня 2025 р) [42].

Базою дослідження був ліцей № 25 Івано-Франківської міської ради, зокрема 60 учнів четвертого класу.

Структура роботи складається зі вступу, двох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел 48 найменувань та 5 додатків. Загальний обсяг становить 91 сторінка, з яких основний текст на 61 сторінці. Також в роботі подано 8 рисунків та 3 таблиці.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО- ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

1.1. Моральна поведінка як соціально-педагогічна категорія

Загалом, мораль є однією з найдавніших форм регулювання поведінки людини. Вона завжди була тим підґрунтям, яке поєднує суспільне та особисте, індивідуальне переживання і норми колективного життя. В педагогіці мораль постає як невід'ємний елемент формування гармонійної особистості, оскільки саме в період початкової школи закладаються початкові уявлення про добро та зло, несправедливі та справедливі вчинки, а також про обов'язки та відповідальність.

У молодшому шкільному віці мораль формується найбільш активно, оскільки: дитина в цей період особливо наслідує дорослу поведінку від дорослих, приймає їх оцінку, одночасно вчиться самостійно аналізувати свої дії та робити морально правильний вибір. Саме тому вітчизняні дослідження сконцентровані на особливому уточненні поняття «мораль» безпосередньо у педагогічному та соціальному контекстах, щоб визначити його виховне значення.

Саме тому, для початку ми подамо загальне визначення поняття «мораль». У широкому розумінні «мораль» – це своєрідна система правил, цінностей та норм, які регулюють поведінку людини в суспільстві та ідентифікують її ставлення як до самої себе, так і до інших [34, с. 188]. Саме вона виконує функцію духовного орієнтира, завдячуючи якому людина спроможна здійснювати вибір між хорошим та поганим, несправедливим та справедливим, а також загальної поведінки у соціумі.

Зважаючи на викладене вище можемо узагальнити, що мораль – це не тільки своєрідна зовнішня система правил, а і внутрішній орієнтир тої чи іншої

людини. У молодшому шкільному віці вона стає важливим основоположним аспектом для того, щоб формувати правильні переконання, почуття та звички і скеровувати їх в правильне русло.

Моральна поведінка молодших школярів формується не лише під впливом індивідуальних якостей дитини, які в неї від народження, а й у певних соціально-педагогічних умовах, які визначають спрямованість та результативність виховного процесу.

Під соціально-педагогічними умовами слід розуміти сукупність організаційних, психологічних, соціальних та педагогічних чинників, що забезпечують оптимальні можливості для розвитку та саморозвитку дитини, її морального становлення, формування позитивних моделей поведінки [37, с. 369].

Виокремлені нами умови включають в себе: особливості освітнього середовища закладу освіти; характер взаємин у системі «учень – учитель – батьки»; моральний клімат класного колективу; стиль педагогічного керівництва; систему цінностей, яка переважає у найближчому соціальному оточенні дитини.

Завдяки соціально-педагогічним умовам можливе створення виховуючого середовища, у якому моральні норми не лише декларуються, а й стають частиною повсякденної взаємодії, особливо в умовах навчання. Таким чином, моральна поведінка постає як результат системної дії зовнішніх умов і внутрішніх ресурсів особистості [37, с. 369].

Вище ми розкрили тільки загальноприйняте визначення поняття «мораль», однак є і інші, які подаються вітчизняними українськими авторами та розкривають його природу більш глибоко. Їх ми подамо в самостійно розробленій таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Визначення поняття «мораль» українськими авторами

Автор	Поняття
Г. Бойко	схиляється, що мораль є соціально зумовленою системою правил та норм, яка забезпечує злагоджені відносини між людьми [5, с. 32];
О. Коваленко	Акцентує свою увагу, що мораль є певною формою суспільної свідомості, яка виражається у принципах та ідеалах [21, с. 27];
В. Кремень	наголошує, що мораль як основа духовного розвитку людини має вплив на формування громадянської позиції [26, с. 13];
О. Остапчук	ідентифікує мораль як певну сукупність вимог соціуму, що здійснюється через почуття, звички та переконання дитини [30, с. 54];
Н. Побірченко	ціннісно-нормативне підґрунтя виховання, яке створює гуманні почуття та відповідальності за поведінку [31, с. 32];
Л. Хомич	акцентує на інтегративних особливостях моралі: вона є засобом включення особистості у суспільство та одночасно формує духовний світ дитини [44, с. 24].

Подавши визначення сучасних українських авторів, проаналізуємо їх думки більш детально, для того, щоб максимально розкрити зміст досліджуваного феномену:

- Г. Бойко акцентує на тому, що для дітей мораль означає здатність співставляти власні вчинки у відповідності до вимог суспільства та прийнятих в ньому правил [5];

- О. Коваленко своєю дефініцією пояснює чому дитина в молодшому шкільному віці не тільки повторює дії дорослих, які мають для них авторитет, а і вчиться розуміти значення норм моралі [21];

- В. Кремень наголошує, що у контексті молодших школярів це визначає виховання в частині відповідальності та любові до рідної землі та все, що з цим пов'язано [26];
- О. Остапчук акцентує на практичному контексті, а саме на тому, що моральність виражається у конкретних та правильних вчинках дитини, починаючи з молодшого шкільного віку [30];
- Н. Побірченко робить акцент на гуманістичному ставленню дитини до власних вчинків [31];
- Л. Хомич схиляється інтегративної поведінки людини та її важливості формування в молодшому шкільному віці [44].

Як помітно, українські автори акцентують свою увагу на різноманітних аспектах: Г. Бойко та О. Остапчук зосереджуються на нормативних моментах цієї проблематики; О. Коваленко – на свідомості; В. Кремень зосереджується на духовно-громадянських аспектах моральності; Н. Побірченко окреслює більше гуманістичні моменти; на інтегративному аспекті акцентує Л. Хомич. Незважаючи на те, що всі автори в поняттях зосереджуються на різних аспектах, однак в них є дещо спільне, що мораль – це головний механізм формування особистості.

Беручи до уваги різноманітні наукові хоча сформулювати авторське визначення феномену «мораль» – це комплексна система цінностей, переконань та норм, яка поєднує почуття, знання та практичні дії, формуючи при цьому здатність свідомо вибирати, гуманно ставитись до інших та відповідати за вчинки [розроблено автором].

Визначивши поняття «мораль» максимально глибоко, далі доцільно розкрити її сутність та особливості. Сама сутність, в першу чергу, полягає у поєднанні трьох пов'язаних між собою складових, які ми продемонструємо на рисунку 1.1.

Рис. 1.1 – Сутність моралі [46]

Розкриємо особливості продемонстрованих вище нами компонентів моралі [46, с. 192]:

1. Когнітивна (іншими словами це знання учнями досліджуваних аспектів) – тобто дитина дізнається про нові для себе норми моралі, та розуміє, що означає повага, справедливість, добро інші схожі речі, які вона спроможна усвідомлювати в межах віку;

2. Емоційна (а ще трактують її як переживання) – можна сказати, що засвоєні норми стають особистісно значущими через призму емоцій – велику радість від хорошого вчинку щодо інших; почуття сорому чи вини за погані вчинки;

3. Поведінкова (або, як ще називають – дії) – іншими словами мораль виражається у поведінці кожного дня: чесність, допомога ближньому у складній ситуації, дисципліна та інше.

В даному контексті доцільною є думка науковця О. Коваленка [21, с. 28], оскільки він притримується думки, що мораль – це форма суспільної свідомості: адже дитина не тільки повторює поведінку дорослих, які є авторитетом для них,

а і з часом усвідомлює її сутність і сенс; В. Кремень [26, с. 12] в більшій мірі підкреслює духовно-громадянський контекст моралі, адже саме в молодшому шкільному віці закладаються основи активної позиції та патріотизму, що є дуже важливим для виховання; Н. Побірченко [31, с. 32] в основному акцентує на розвитку гуманних почуттів, тобто: співпереживання, чуйності, доброти, що стають своєрідним внутрішнім механізмом регуляції їх поведінки дітей у різних ситуаціях.

Також важливо наголосити, що в спільній праці відомі дослідники В. Костів та Б. Ковбас акцентують на тому, що формування моральної поведінки молодших школярів є складним соціально-педагогічним процесом, який залежить від гармонійної взаємодії школи, сім'ї та соціального середовища [22, с. 288]. Автори наголошують, що моральний розвиток дитини не може розглядатися ізольовано від її сімейного та виховного оточення, адже саме в ранньому віці закладаються базові моральні норми, моделі поведінки та уявлення про добро і зло.

Прояв моралі у дітей молодшого шкільного віку має свої характерні особливості [32, с. 61]:

- забарвленість емоціями (тобто діти оцінюють вчинки через призму почуттів);
- притаманність наслідувального характеру (засвоєння дітьми норм через приклад дорослих, які мають авторитет або улюблених літературних чи кіно героїв);
- регуляція ззовні, що з часом переходить до самоконтролю дитини молодшого шкільного віку;
- закріплення дитиною моральних звичок через призму повторення правильних дій.

Таким чином, сутність моралі у період молодшого шкільного віку полягає в поступовому переході від зовнішнього контролю до, безпосередньо, внутрішніх переконань. Вона є не тільки системою правил, а і звичайним процесом формування правильного внутрішнього світу дитини молодшого

шкільного віку.

На підставі наведеного узагальнимо, що мораль у теперішній літературі розглядається як різностороннє явище, що поєднує в собі важливі соціальні норми, індивідуальні переконання та духовні цінності. Дітей молодшого шкільного віку саме мораль має особливе значення, адже визначає шлях їх духовного розвитку, формує в них почуття відповідальності за вчинки, а також здатність до співпереживання та вміння робити морально правильний вибір для них.

Потрібно також виокремити, що вище згадані нами дослідники розглядають мораль не лише як набір цінностей та норм, але і як діяльнісно-поведінковий механізм, котрий забезпечує спроможність учнів початкової школи взаємодіяти з соціальним середовищем. Також дослідники у своїх наукових надбаннях наголошують, що мораль не формується та не може бути сформована штучно чи в один момент – вона виникає як наслідок активного проживання дитиною морально значущих ситуацій, у яких вона набуває особистого досвіду співпереживання, допомоги, вибору між суперечливими мотивами. У даному контексті визначальними є ідеї сьогоденної педагогіки про те, що мораль має процесуальний характер: беззаперечно, вона формується у поетапному переході від регуляції ззовні до саморегуляції з внутрішньої сторони. Саме тому у період початкової школи суттєвого значення набуває практична спрямованість та систематичність виховного впливу на дитину [32, с. 62].

Не менш значущим науковці вважають те, що вони розглядають мораль через призму ціннісної освіти, яка є визначальною тенденцією НУШ, яка включає [32, с. 63]:

- формування морально-ціннісної рефлексії, тобто вміння аналізувати власні вчинки;
- розвиток моральної автономії, яка проявляється у здатності приймати рішення, співвідносити їх з етичними нормами та повністю усвідомлювати всю їх глибину;

- виховання моральної стійкості – уміння протистояти негативному впливу однолітків, соціальному тиску;
- засвоєння загальнолюдських цінностей (доброта, справедливість, повага, чесність).

Також в літературі зосереджується увага на тому, що моральність формується не тільки через матеріал, який характеризується дидактичністю, а через призму емоційного насичення та взаємодію учнів та вчителя. Саме тому моральне виховання нереально відокремити від особистості самого соціального педагога, його ставлення до учнів, інновацій, педагогічного стилю та моделей поведінки у справжніх ситуаціях.

Визначальне місце надається і моральній комунікації, яка включає створення конкретних ситуацій вибору, обговорення моральних дилем та тематичний діалог. За умов доступу до мультимедійних продуктів та інтернет-ресурсів перед соціальними педагогами постають завдання навчити дитину [37, с. 104]:

- критично оцінювати інформацію;
- розуміти наслідки кібербулінгу;
- відповідально працювати з цифровими матеріалами;
- проявляти етичність у комунікації онлайн.

Зважаючи на подане констатуємо, що вона постає як складна система саморегуляції, котра визначає не тільки поведінку учня в тих чи інших ситуаціях, а і характер її симбіозу з соціумом, здатність приймати відповідальні рішення та вибудовувати глибокі гуманні стосунки з іншими.

Отже, можна констатувати, що мораль можна розглядати і як своєрідний регулятор поведінки, і як певна форма суспільної свідомості, і як інструмент розвитку з духовної сторони, і як засіб соціалізації дітей. Усі ці сторони вливаються у виховний процес шкільного середовища, створюючи при цьому основу для формування відповідальної, гармонійної та гуманної особистості в подальшому.

1.2. Форми, методи та засоби формування моральної поведінки молодших школярів

Необхідно наголосити, що за загальним правилом формування моральної поведінки молодших школярів – це одне з головних та визначальних завдань їх виховання у теперішній початковій школі. Саме в цей період розвитку дітей закладаються основи характеру, уміння взаємодіяти з іншими людьми та формувати моральні переконання. Також цей вік відзначається підвищеною чутливістю до впливу середовища життя, здатністю до наслідування та емоційною відкритістю.

А тому саме на цьому етапі навчання та розвитку дитини потрібно та, навіть необхідно, закладати основу моральної свідомості та потрібної поведінки. Для цього доцільно використовувати різноманітні методи, форми та засоби виховання, які мають бути вдало поєднані між собою, для того, щоб давати позитивний результат.

Загалом існують різноманітні форми щодо формування моральної поведінки. Саме вони визначають організацію виховного процесу. Також задає, у якому колі дітей та за якої саме організації відбувається вплив на них [29, с. 88]. А тому потрібно їх схематично показати, а потім більш детально охарактеризувати кожен з них, для максимального розуміння сутності та особливостей (рис. 1.2).

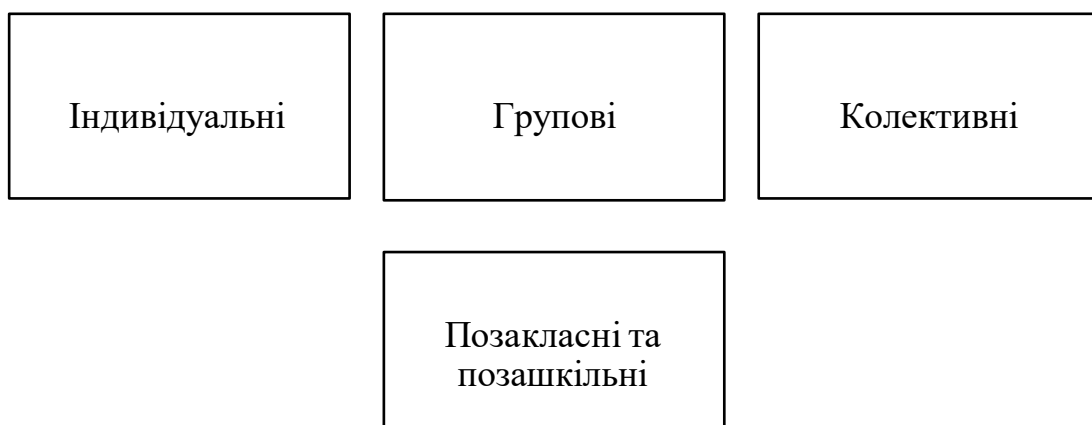

Рис. 1.2 – Форми формування моральної поведінки молодших школярів [9]

Розкриємо сутність та різносторонні особливості кожної форми більш детально [9]:

1. Індивідуальні форми – свого роду індивідуальні бесіди, наставництво, консультації та певні індивідуальні доручення. Безпосередньо вони дають змогу враховувати особливості кожної конкретної дитини, інтереси та рівень її загального розвитку, а також врахувати загальну готовність до морального виховання. Можемо навести наступний приклад: соціальний педагог може індивідуально доручати дитині допомогти учневі, який є слабшим, що формує почуття справжньої відповідальності [9, с. 15].

А тому узагальнимо, що індивідуальні форми роботи створюють досить сприятливі умови для особистісного підходу до дитини, але вони не в усіх випадках забезпечують колективний досвід дотримання всіх встановлених моральних норм.

2. Групові форми – це є своєрідна робота в невеликих групах, парах чи творчих майстернях. В такому випадку діти мають змогу домовлятися, розподіляти обов'язки між собою та дотримуватись правил, які встановлені спільно [9, с. 16].

Наголосимо, що саме в групових формах роботи молодші школярі вчаться взаємодіяти між собою та виробляють перші спроби на шляху до правильного співіснування.

3. Колективні форми – під цим розуміються колективні творчі справи, класні години, свята, волонтерська діяльність та інше, де дітей залучають до спільної діяльності. Безпосередньо колективні дії враховують почуття відповідальності та солідарності перед іншими [9, с. 17].

Виокремимо, що колективні форми є найбільш дієвими для того, щоб формувати спільні цінності та моральну відповідальність, що позитивно впливає на розвиток дітей.

4. Позашкільні та позакласні форми роботи – тобто тут передбачається участь у екскурсіях, гуртках чи громадських заходах. Саме ці форми розширюють коло досвіду дітей з моральної сторони, залучаючи їх до життя

суспільства [9, с. 18].

Таким чином, можемо узагальнити, що форми морального виховання дітей відрізняються за глибиною і масштабом впливу: індивідуальні – вони зорієнтовані на саму особистість і її особливості, групові – на взаємодію один з одним під час взаємодії морального характеру, колективні – скоординовані на соціальну відповідальність. Однак реальний результат досягається тільки у гармонійному поєднанні всіх форм.

Для формування моральної поведінки молодших школярів доцільно використовувати не тільки правильні форми, а і методи, тобто конкретні способи впливу на свідомість, почуття та діяльність дітей. Категорії цих методів ми виокремимо на рисунку 1.3.

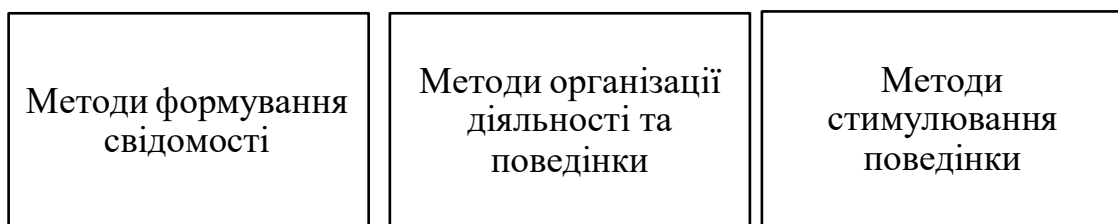

Рис. 1.3 – Категорії методів формування моральної поведінки [10]

Подані вище категорії розкриємо більш детально:

1. Методи формування свідомості [10, с. 78]:

- моральні бесіди, аналіз ситуацій;
- приклад дорослих і ровесників;
- читання казок, прислів'їв, художніх творів.

В загальному, розкритий нами метод формує свого роду основу уявлень та морального мислення дитини, однак, без практичної діяльності вони так і можуть залишатись лише на рівні знань.

2. Методи організації діяльності та поведінки [10, с. 79]:

- доручення (допомога в класі, участь у прибиранні та інші можливі доручення, які дитина може виконати в силу свого віку);
- створення ситуацій морального вибору (наприклад, вирішення конфлікту між однолітками);

- виховні ігри та тренінги.

Акцентуємо, що вище подані методи дають змогу соціальному педагогові переводити накопичені моральні знання у практику, а також підштовхують до набуття справжнього досвіду для правильної поведінки.

Методи стимулювання поведінки [10, с. 80]:

- заохочення (похвала, відзнака, нагорода, подяка);
- покарання (застереження, обмеження, але без приниження);
- моральне змагання (хто ввічливіший, хто допоміг більше).

Потрібно акцентувати на тому, що згадані нами методи не тільки створюють мотиваційну основу для підтримання правильно-моральної поведінки учня початкової школи, а і результативність в цьому залежить від педагогічного такту.

Таким чином, саме подані нами методи формують своєрідну тривимірну систему, а саме: знання (тобто свідомість дитини), практика (іншими словами діяльність дітей в контексті моралі), мотивація (під цим розуміють стимул до моральної діяльності). Саме у їх єдності і полягає результативність морального виховання.

Загалом, ефективність застосування будь-яких форм і методів морального виховання значною мірою залежить від того, наскільки якісно створені соціально-педагогічні умови, що супроводжують виховний процес в частині формування моральності.

Так, методи морального виховання – це бесіда, моральні дилеми, рольові ігри, приклад дорослих, колективні творчі справи – набувають, на даний час, значної результативності лише тоді, коли вони реалізуються у підтримувальному, гуманістичному середовищі, де дитина відчуває безпеку, прийняття й довіру.

Соціально-педагогічні умови забезпечують [10, с. 81]:

- реалізацію програм і методичних заходів, спрямованих на формування моральної поведінки;
- можливість впровадження інтерактивних, ігрових, проєктних методів;

- створення атмосфери співпраці та моральної відповідальності;
- організацію різноманітних виховних ситуацій, у яких дитина може практикувати моральні вчинки.

Наприклад, партнерство з батьками та громадою дозволяє доповнити шкільні методи позашкільними, забезпечуючи цілісність виховного впливу. Таким чином, соціально-педагогічні умови виступають фундаментом, на якому ґрунтується практична реалізація форм і методів виховання.

Також доцільними в формуванні моральної поведінки є засоби – це ресурси, якими соціальний педагог користується для реалізації форм і методів [1]:

- слово (до цього належать казки, легенди, прислів'я, притчі). Саме влучні та цікаві слова, які подані в цікавій формі, впливають на уяву та свідомість учня початкових класів [1, с. 89];
- діяльність (вона може бути різна та мати різноманітне забарвлення: навчальна, ігрова, трудова, волонтерська). В процесі діяльності забезпечується практичний досвід дітей в частині моральних вчинків у різних ситуаціях [1, с. 90];
- мистецтво (найближчими для учнів початкової школи є: музика, живопис, театр). Вплив позитивних емоцій, які дитина отримує від мистецтва викликає емпатію та співпереживання [1, с. 91];
- сучасні медіа та ІКТ (найбільш звичними та знайомими для дітей є мультфільми, інтерактивні платформи та інше). Саме вони мають як і позитивний вплив (тобто можуть підсилити виховний процес), так і потребують належного контролю соціального педагога, для того, щоб уникати чи попереджувати негативний вплив [1, с. 92];
- соціальне середовище (тобто там, де найбільше дитина буває: сім'я, клас, громада). Саме в цьому середовищі дитина найбільше сприймає, а тому це головним аспектом соціалізації [1, с. 93].

В загальному скажемо, що засоби є різноплановими – від духовних (слово, мистецтво) до практичних (діяльність, середовище). В гармонійному поєднанні

вони створюють сприятливий простір, для того, щоб формувати моральну поведінку дітей.

Проведений аналіз нам показує, що найбільш вагоме значення для учнів початкових класів мають [2]:

- колективні творчі справи та проєкти – вони дають можливість відчувати вагомість своєї участі у тих чи інших заходах, а тому виховують соціальну відповідальність;
- методи морального вибору – вони формують у дитини спроможність не тільки знати норми моралі (наприклад, загальноприйняті), а і дотримуватись їх в своїх діях;
- ігрові та художні засоби – вони є найбільш доцільними для використання в молодшому шкільному віці, бо відправляють дитину до уяви та емоцій;
- приклад дорослих – в більшості випадків у молодшому шкільному віці переймають поведінку авторитетних для себе дорослих чи одноліток, а тому соціум в якому дитина знаходиться є одним з вирішальних компонентів у формуванні їх моральної поведінки.

Отже, узагальнимо, що формування моральної поведінки учнів початкових класів є непростим процесом, що передбачає симбіоз засобів, методів та форм виховання. В свою чергу індивідуальні форми виховання дають змогу враховувати всі особливості особистості дитини, а от групові – формують у неї навички співпраці, в свою чергу колективні – виховують в дитині відповідальність перед суспільством. Методи виховання моральної поведінки учнів початкової школи поділяються на ті, які формують свідомість, стимулюють поведінку та організовують діяльність. Найбільш впливовими засобами виховання є діяльність, слово, медіа, мистецтво та соціальне середовище – тобто вони виступають основою, через призму якого реалізуються методи та форми.

Найбільш впливовими в умовах сучасної початкової школи є ті методи і засоби, які поєднують соціальний, діяльнісний та емоційні компоненти:

колективні справи творчого характеру, приклад дорослого який авторитетний для дитини, ситуації морального вибору та виховні ігри. Саме їх використання у комплексі створює основу для формування у учнів початкової школи не тільки знання про норми моралі, а і навички реалізовувати їх у кожного дня у своєму житті.

1.3. Зміст навчальних програм й виховних матеріалів щодо їхнього потенціалу в моральному вихованні молодших школярів

В рамках даного дослідження доцільним було розкриття змісту навчальних завдань в підручниках, які призначені для формування моральної поведінки учнів початкових класів. Для молодших школярів мораль – це не просто абстрактні правила, а певні практичні навички: допомагати ближнім, ділитися, вибачатись за образливі слова, дотримуватись домовленостей та інше. Виховання моральної поведінки в молодшому шкільному віці – це певна інвестиція: формується чутливість емоцій, стійкі звички та перші почуття відповідальності у найпростіших ситуаціях, які супроводжують в подальшому все життя.

Оскільки підручники – це головний навчальний інструмент соціального педагога початкової школи, то доцільно подивитись, яким чином саме в підручниках з інтегрованого курсу «Я досліджую світ» подано завдання, які спрямовані на формування моральної поведінки дітей. Хоч і ці підручники в основному використовують у своїй педагогічній діяльності вчителі початкових класів, однак і соціальні педагоги не оминають їх увагою, оскільки завдання, які в них подані близькі дітям і їх можна використовувати як і під час уроків, так і в ході позакласних заходів, що дуже важливо. Іншими словами вони є універсальними. А все тому, що навчальна програма підлаштована під особливості віку дітей. Також соціальні педагоги можуть удосконалювати подані завдання та розвивати дітей більш різносторонньо. Так як в експерименті брали учні четвертих класів, то ми проаналізували декілька підручників саме для цього

класу, де є завдання чи теми для формування моральної поведінки та їх доцільність:

1. Волощенко О. В., Козак О. П., Остапенко Г. С. – «Я досліджую світ», 2 клас – частина 2 (Див. додаток Д). У цьому підручнику є тема 5, яка має назву «Цінності», де продемонстровано невеликі оповідання, питання для тематичного обговорення, завдання для порівняння цінностей та вправи на рефлексію: сюжет «Пригода перша» (це захоплююча історія про хлопчика Захара і його правильний вибір) із супроводжуючими запитаннями, які спонукають другокласників робити певний моральний вибір та аргументувати його [11]. Подібні історії соціальні педагоги активно використовують у своїй діяльності під час проведення позакласних заходів на моральну тематику, оскільки дітям близькі такі завдання та через їх призму вони краще сприймають думку, яку хоче їм донести соціальний педагог.

Приклади завдань для формування моральної поведінки, які наведені в цьому підручнику в межах даної теми [11]: питання до обговорення були наступні: «Які духовні та матеріальні цінності важливі для цієї родини? Які цінності важливі для тебе?» (тобто це інтерактивна рефлексія); ситуація чи оповідання з вибором дитини і підказками: обчислення «скарбнички» Захара плюс моральний вибір щодо покупки (поєднання логіки й етичного обговорення).

У даному підручнику досить органічні завдання, органічно поєднано текст для читання, практичні вправи та питання для обговорення, а тому: другокласники не тільки читають інформацію про аспекти моральної цінності, а і свого роду «приміряють» певні рішення на себе через призму наочних ситуацій. Саме цей спосіб розвиває в дитини емоційну чутливість та рефлексію, що дуже важливо.

2. Будна Н. О., Гладюк Т. В., Заброцька С. Г., Шост Н. Б., Лисобей Л. В. – «Я досліджую світ», 3 клас – частина 2 (Див. додаток Д). У даному підручнику розглядаються теми, які пов'язані з загальним добробутом людини, сімейними та культурними цінностями (тобто розглядаються як моральні, так і духовні). У

прикладах та і в самому змісті зустрічаються завдання такого типу як: порівняння, обговорення, формування своїх цінностей та завдання типу «порадсья та назви цінності, які не можна купити» [6].

Приклади завдань для формування моральної поведінки, які наведені в цьому підручнику: тематичне обговорення «Що для нашої сім'ї – найважливіше?» (усна робота, малюнок, лепбук); завдання на класифікацію цінностей (матеріальні та духовні), творчі завдання («Як би ти показав, що таке довіра?») [6]. Такого типу завдання також дуже цікаві дітям, а тому соціальні педагоги при формуванні моральної поведінки часто піднімають тему сімейних цінностей (це для них близьке з народження), оскільки діти, зачіпаючи ці теми під час уроків, простіше та краще сприймають вже подібні завдання при співпраці з соціальними педагогами.

Отже, можемо констатувати, що цей підручник містить більш традиційні способи формування моралі (творчі завдання, завдання на класифікацію та питання-обговорення). Основна значущість його – це системність, тобто: моральні теми інтегровані в блоки про сім'ю і добробут, що дає природну логіку для дітей.

3. Жаркова І. Л., Мечник Л. А. – «Я досліджую світ», 4 клас – частина 2 (Див. додаток Д). В даному підручнику подано теми, де в оповідному матеріалі та завданнях піднімаються питання щодо рівня суспільної відповідальності, впливу винаходів на традиції суспільства, суспільство та правила поведінки. В завданнях, які присвячені культурі та винаходам присутні питання естетичного характеру («Як винахід впливає на людей? Чи завжди винахід – благо?»), завдання для обговорення у групі та вправи для формування поваги до культурних цінностей [17].

Приклади завдань для формування моральної поведінки, які наведені в цьому підручнику: робота в парах: проаналізувати приклад (винахід) і сказати, які позитивні чи негативні наслідки він має для людей (розвиток емоційної та суспільної свідомості); обговорення традицій та правил поведінки в різних громадах (завдання на емпатію та повагу) [17]. Зважаючи на це соціальний

педагог може розширити їх світогляд про винаходи, опираючись на завдання, які представлені.

На наш погляд, даний підручник досить цікавий тим, що окреслює моральні питання зі сторони суспільних змін (тобто такі як культура чи винаходи). Це на достатньому рівні розширює моральну сторону дитини за рамки особистих виборів та вчить думати про можливі наслідки в більш ширшому контексті.

4. Іщенко О. Л. – «Я досліджую світ», 4 клас – частина 2 (Див. додаток Д). В даному підручнику є свого роду блоки, які стимулюють формування громадянської позиції дітей, правил культурної поведінки, співпраці в команді й емпатії. У підручнику наявні наступні види завдань: групові проєкти (наприклад, «допомога в класі»), моделювання сценаріїв для обговорення, ситуаційні задачі [18].

В даному підручнику є наступні завдання для формування моральної поведінки: ситуаційні задачі: «Як би ти вчинив, якби ...?» із варіантами відповідей і обов'язковим поясненням вибору; проєктні завдання: спільна добродійна справа (підготовка листів чи малюнків для літніх людей, а також допомога в класі) – інтеграція знань і моральної практики [18]. Соціальні педагоги схиляються до думки, що ситуативні задачі мають один з найкращих впливів на формування моральної поведінки, а тому часто обирають схожі завдання як у підручниках, щоб продовжити чи повторити пройдену тему щодо моральної поведінки.

Даний підручник скоординований в більшій мірі на практичну реалізацію моральних навичок дітей початкової школи (через призму рольових ігор, проєктів та обговорень), що, в свою чергу, робить засвоєння моральних норм дієвим та активним.

Отже, окресливши визначальні особливості завдань морального спрямування, які подані в підручниках, виокремимо спільні та відмінні риси у цих завданнях:

- спільне в завданнях: інтеграція моральних тем у тематичні блоки (сім'я,

цінності, добробут, культура, тощо); ситуаційні оповідання і питання для обговорення (відкриті питання, що стимулюють рефлексію); завдання на емпатію й оцінювання наслідків (аналіз винаходів, правила поведінки, допомога іншим);

- відмінне в завданнях: деякі підручники (такі як під авторством О. Волощенко) маленькі оповідання плюс вправи практичного спрямування (комбінація читання з логікою і мораллю) – дуже ефективно для молодших класів; інші підручники (під авторством О. Іщенко та І. Жаркової) більше орієнтовані на соціокультурний контекст та проєктну діяльність, що корисно для старших молодших школярів (3–4 класи) і для формування громадянської позиції.

Також формування моральної поведінки саме у цьому віці базується на великій кількості психологічних механізмів, які враховують в змісті завдань сучасних підручників. Загалом діти у віці від шести до десяти років перебувають на стадії чітких операцій, саме тому вони більш точно засвоюють норми моралі не через призму абстрактних правил, а через життєві ситуації, конкретні образи та зразки поведінки. Одним з головних механізмів є також наслідування – тобто учні початкової школи переймають поведінку учителя, цікавих персонажів, однокласників, переносячи ці моделі у свій досвід.

Одночасно важливим є належний розвиток емпатії, котрий активізується завдяки питанням типу «Що може відчувати цей герой?», «Як ти би хотів щоб в такому випадку вчинили з тобою?». Такого типу питання стимулюють спроможність ставити себе на місце іншої людини, що є основою для їх морального вибору. Усе наведене говорить про те, що психологічні особливості учнів початкових класів закладено в основу структури завдань більшості підручників в рамках НУШ, що робить їх більш підлаштованими під вікові потреби дітей [21, с. 28].

Одним з можливих ризиків у формування моральної поведінки є зайвий дидактизм, коли учням нав'язують так би мовити «правильні» відповіді або занадто часто використовують повчальний тон. Саме тому в сучасних

підручниках потрібно уникати прямої моралі, натомість використовувати методи, які стимулюють рефлексію та самостійне мислення: ситуативні завдання в яких присутній вибір, дискусії, відкриті запитання та дискусії. Через призму таких завдань учень не просто повторює правило, а пробує застосувати його в умовах, наближених до життя. Зважаючи на це результативність морального виховання прямо залежить від балансу між педагогічним тактом та навчальним матеріалом, а також уміння створити для дітей простір для роздумів, вибору та співпереживання [22, с. 136].

Також встановлено, що міст сучасних навчальних програм початкової школи містить значний виховний потенціал, який сприяє формуванню моральної поведінки учнів: теми про дружбу, спілкування, емпатію, відповідальність, правові норми, емоційну грамотність. Однак ефективність реалізації цього потенціалу залежить від соціально-педагогічних умов, у яких програма впроваджується [28, с. 200].

Якщо шкільне середовище побудоване на принципах поваги, партнерства та взаємодопомоги, то навіть стандартні програмні матеріали можуть стати дієвим механізмом морального розвитку. Натомість у несприятливих умовах – формальних, авторитарних, емоційно холодних – виховний потенціал програм часто не реалізується.

У контексті формувального експерименту (ми в подальшому його проводили під час навчального року в початковій школі) важливо зазначити, що експериментальна програма або цикл виховних заходів мають опиратися саме на створення спеціально організованих соціально-педагогічних умов, зокрема: позитивний емоційний клімат у класі; співпраця з батьками; залучення учнів до колективних творчих справ; можливість практикувати моральні вчинки у реальних ситуаціях.

Програма формувального етапу може включати: бесіди морального змісту, інсценізації, моральні дилеми, соціальні проєкти («Добрі справи», «Мій моральний вибір»), вправи на розвиток емпатії та співпраці. Ефективність такої програми значно підвищується за умови, що педагог підтримує атмосферу

морального зростання, а школа і родина створюють узгоджений виховний простір [28, с. 200].

Таким чином, підручники з інтегрованого курсу «Я досліджую світ» (розроблені різними авторами) у теперішніх виданнях цілеспрямовано містять завдання та теми для формування моральної поведінки: ситуативні завдання, оповідання з моральною дилемою, проєктні завдання та рольові ігри – це найбільш результативна комбінація для учнів початкових класів. Найбільший ефект дає послідовність: емоційний виклик, який переходить в обговорення, а потім в практику і рефлексію. Соціальні педагоги часто використовують їх у своїй діяльності, оскільки подані в них завдання є близькими для дітей, а також вони можуть удосконалювати їх, розкриваючи моральну сторону більш повно. Однак, доцільно завдання не робити однотипними, а різносторонніми, щоб уроки були різноманітними та розкривали різні сторони моралі та морального виховання.

Висновок до розділу 1

В сучасній педагогічній літературі дефініцію «мораль» розглядають як багатогранний феномен – це не лише певне система соціальних правил, а також внутрішній механізм саморегуляції і життєва організація. Аналіз думок українських науковців щодо цього феномену демонструє, що мораль має ціннісний, нормативний, духовно-громадянський, соціально-свідомий та інтегративний виміри. З цього чітко випливає самостійно сформоване визначення, що «мораль» – це комплексна система цінностей, переконань та норм, яка поєднує почуття, знання та практичні дії, формуючи при цьому здатність свідомо вибирати, гуманно ставитись до інших та відповідати за вчинки.

Сутнісно мораль у учнів початкової школи продемонстрована трьома пов'язаними компонентами: когнітивна – знання про норми моралі та їх особливості, емоційна – переживання ціннісних ситуацій у різноманітних

форматах (радість, провина тощо), поведінкова – практична реалізація моральних переконань через вчинки у повсякденних ситуаціях. Притаманними є наступні ознаки морального розвитку дітей молодшого шкільного віку як: наслідування, емоційність, зовнішня регуляція, а також формування моральної поведінки через повторення.

Засоби, форми та методи морального виховання учнів початкової школи мають бути логічно пов'язаними між собою та різноплановими: форми – індивідуальні (підлаштування під особливості дитини, наставництво педагога), групові (виконання спільних завдань, де всі можуть себе проявити), колективні (проведення класних годин), позакласні (відвідування гуртків); методи – формування моральної свідомості (читання повчальних творів, притч та іншої творчості), організація діяльності (демонстрування моральних ситуацій), стимулювання моральної поведінки (заохочення, похвала чи подяка); засоби – слово (легенди чи казки), діяльність (наприклад, волонтерська), мистецтво (театр, музеї), сучасні медіа та соціальне середовище перебування дитини (сім'я та і загалом сімейне середовище).

Огляд сучасних підручників з інтегрованого курсу «Я досліджую світ», зокрема 2-4 класи (які в свій роботі також може використовувати соціальний педагог) демонструє, що навчальні матеріали активно використовують педагогічні інструменти для формування моральної поведінки учнів початкової школи. На їх сторінках містяться ситуативні оповідання, завдання на рефлексію, моральні дилеми, проєктні та групові активності, рольові ігри, які в комплексні дають змогу дітям «приміряти» на себе моральні рішення, обговорювати та реалізовувати у житті (у сім'ї, між друзями). Такий підхід допомагає поступовому переходу від загального теоретичного розуміння до практичної реалізації. Поряд з цим доцільно уникати надмірної моралізації: тобто нав'язування чужої думки може знижувати мотивацію учнів до опанування моральної поведінки.

Отже, моральне виховання учнів початкової школи – процес, який носить систематичний характер, та поєднує нормативні знання про феномен моралі,

конкретні дії та емоційне засвоєння пройденого матеріалу. Безпосередньо через різні педагогічні методи, форми та засоби забезпечується результативне формування моральної поведінки дітей, які навчаються у початковій школі, а значення підручників з інтегрованого курсу «Я досліджую світ» в цьому процесі – головна, оскільки вони формують дискусії, задають теми, підтримують рефлексію та моральні вибори. Саме тому розкриття теоретичних аспектів є важливим для подальшого експериментального дослідження.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1. Аналіз стану сформованості моральної поведінки

Розкриємо те, що молодший шкільний вік є дуже важливим періодом в моральному становленні дитини. Діти в цьому віці спроможні вже відрізнити погане від хорошого, швидко засвоюють основоположні норми моралі, наслідують поведінку доросли, постійно та активно формують свої уявлення про дружбу, справедливість, формують свої уявлення про певні вчинки та взаємодопомогу. Одночасно наголосимо, що саме в цей період, їх моральна поведінка ще досить нестійка: досить часто проявляється емоційність і бажання отримати позитивний відгук від педагогів чи батьків. А це означає, що формування моральної поведінки потребує постійної роботи як і вдома, так і в школі.

Визначальна важливість моральної поведінки молодших школярів передбачена в нормативних та основоположних документах. У прийнятій Концепції Нової української школи [24] констатується, що виконання повинно формувати різні цінності дитини, зокрема: відповідальність, лояльність, гідність та інше. У підручниках з інтегрованого курсу «Я досліджую світ» передбачаються типи завдань, які спрямовані на розвиток моральної поведінки учнів початкової школи. Заразом їх аналіз показує, що проблематика моралі в навчальних програмах подається дещо фрагментами та не стає більш чітких критеріїв оцінювання рівня моральної вихованості учнів початкових класів. Це створює певну потребу в більш суттєвій визначеності та практичному спрямуванні.

Саме тому, щоб перевірити та окреслити всі соціально-педагогічні умови формування моральної поведінки молодших школярів, ми вирішили організувати та провести експериментальне дослідження в цьому напрямку.

Експеримент проходив в ліцеї № 25 Івано-Франківської міської ради серед учнів четвертих класів (в обидвох класах було 60 дітей, тобто по 30 дітей у кожному). Осіб з ООП не було.

Для того, щоб експеримент був повним та комплексним ми його розділили на три етапи, які взаємодоповнювали одне одного – констатувальний, формувальний та узагальнюючий:

1) Констатувальний етап передбачав: розроблення спеціальних анкет для педагогів, дітей та їх батьків, а також на основі цього проведення цільового опитування; проведення цільових завдань для визначення рівня сформованості моральної поведінки серед четвертокласників, а також проводилось спостереження за ними в різних ситуаціях під час звичайних шкільних ситуацій. Також важливим було те, що на початку ми чітко окреслили рівні оцінки дітей та сформували всі критерії;

2) Формувальний етап передбачав: опираючись на результати констатувального етапу з формування моральної поведінки молодших школярів розроблено комплекс виховних вправ, заходів та завдань, а також зроблено основний акцент зроблено на інтерактивні ігри, обговорення моральних ситуацій, тренування навичок співпраці. Під час цього етапу дітей оцінювалось за критеріями, які розробились на констатувальному етапі та проводилось спостереження за дітьми;

3) Заключний етап передбачав: визначення результатів після експерименту, порівню динаміку розвитку моральної поведінки та результативність запроваджених заходів, а також надано рекомендації для розвитку та формування моральної поведінки дітей під час навчання у початковій школі.

Розкриємо загальні організаційні відомості соціально-педагогічного експерименту: він проходив у ліцеї № 25 Івано-Франківської міської ради під час навчального року 2024-2025. В експерименті добровільно взяли участь 8 вчителів початкових класів, 60 батьків та 60 учнів (4-А (ЕК) та 4 Б (КК)) класи в кожному по 30 дітей). Як нами попередньо акцентувалось, що для вдалого

проведення експерименту нам потрібно обов'язково було враховувати компоненти сформованості моральної поведінки дітей, які подано на рисунку 2.1.

Рис. 2.1 – Компоненти сформованості моральної поведінки

Розкриємо сутність цих компонентів:

- когнітивний – розкривав наявність у дітей знань про моральні норми та уміння їх правильно пояснити;
- діяльнісний – показував уміння молодших школярів застосовувати норми моралі на практиці;
- емоційно-вольовий – передбачав здатність дітей контролювати емоції, також здатність проявляти доброзичливість та співчуття до інших людей в різних ситуаціях.

На основі розкритих нами компонентів були сформовані рівні оцінки моральної поведінки учнів початкових класів, які стали учасниками експерименту, якими ми керувались впродовж усього експериментального дослідження для отримання достовірних результатів, які були важливими для отримання достовірних результатів:

- високий рівень – четвертокласник повністю усвідомлює значення моралі та норм, чітко аргументує свою поведінку, дотримується моральних правил у школі, вдома та на вулиці;
- середній рівень – дитина частково знає моральні норми, інколи аргументує свою поведінку, дотримується моральних норм вибірково і в основному під впливом дорослих;
- низький рівень – дитина має невелике уявлення про норми моралі,

фактично не може аргументувати свою поведінку, в основному діє під впливом емоцій чи власної вигоди.

Визначивши все підґрунтя для подальшого дослідження, ми перейшли до констатувального етапу. І розпочали ми його з опитування дітей, їх батьків та вчителів початкових класів. Приклади питань та відповідей на них ми представимо нижче.

Питання з анкети для дітей (Див. додаток А):

1. *Чи відомо тобі що таке мораль?*

Приклад відповідей:

- Аделіна М. (ЕК) відповіла: «Так, мені відомо, адже це коли людина робить добро людям й не ображає інших, особливо слабших чи молодших за себе»;

- Оріся В. (КК) відповіла: «Мораль – це певні встановлені правила, які вчать бути чесними».

2. *Чи дотримуєшся ти моральних правил під час перебування у школі?*

Приклад відповідей:

- Роза В. (ЕК) відповіла: «Так, я, коли це в моїх силах, намагаюся допомагати однокласникам»;

- Едуард З. (КК) відповів: «Інколи буває важко, коли говорять образливі слова».

3. *Які моральні традиції побутують у твоїй родині?*

Приклад відповідей:

- Маргарита-Софія Б.(ЕК) відповіла: «Ми кожної неділі з батьками допомагаємо бабусі»;

- Антон Б. (КК) відповів: «Я не можу назвати, бо не розумію про що іде мова».

4. *Якою буде твоя поведінка, якщо побачиш, що однокласник потрапив у біду?*

Приклад відповідей:

- Ілля С. (ЕК) відповів: «Я спробую сам допомогти або повідомити

педагога»;

- Олександра Б. (КК) відповіла: «Спочатку запитую, чи він сам впорається».

5. *Чи вважаєш ти, що потрібно завжди бути чесним?*

Приклад відповідей:

- Ілля Б. (ЕК) відповів: «Так, бо в іншому випадку можна втратити довіру інших»;

- Оксана С. (КК) відповіла: «Я не можу дати однозначної відповіді, інколи буває, що можна недоговорити щось з хороших намірів, особливо якщо через правду можна образити людину».

6. *Чи готові поступитись місцем чи іграшкою для друга?*

Приклад відповідей:

- Любов Г. (ЕК) відповіла: «Так, для того, щоб зробити другові приємно»;

- Артур Г. (КК) відповів: «Так, оскільки він потім зможе поступитись мені».

7. *Чи в усіх випадках ти виконуєш обіцянки?*

Приклад відповідей:

- Олег Т. (ЕК) відповів: «Так, бо всі обіцянки потрібно тримати, а якщо не можливо виконати, то не обіцяй»;

- Оксана Т. (КК) відповіла: «Інколи можу забути, але намагаюсь виконувати».

8. *Які вчинки, на твій погляд, є погані?*

Приклад відповідей:

- Єва К. (ЕК) відповіла: «Поганий вчинок ображати слабших чи молодших»;

- Мілана К. (КК) відповіла: «Поганий вчинок, на мій погляд – обманювати».

Як ми прослідковували, що були діти молодшого шкільного віку які розуміли загальну сутність моральної поведінки, так і були діти які не розуміли

як вони мають повестись у запропонованих ситуаціях чи розкрити свою думку змістовно.

Наступними нами були опитані батьки учнів обидвох класів. Опитування проводилося під час проведення батьківських зборів на початку навчального року 2024-2025.

Питання з анкети для батьків (Див. додаток Б):

1. *Чи часто у вас вдома піднімаються теми про мораль?*

Загальні відповіді: в основному батьки проводять моральні бесіди з дітьми, коли вимагає цього ситуація чи стався конфлікт. Тільки двоє батьків проводять повчальні бесіди на регулярній основі, щоб попередити антиморальні вчинки їх дітей;

2. *Які традиції підтримуються у вашій сім'ї чи родині?*

Загальні відповіді: узагальнюючи їх відповіді можемо сказати, що у родинях підтримуються спільні вечері, читання казок на моральну тематику та допомога бабусям і дідусям;

3. *Яка у вас реакція на порушення моральних норм та правил дитиною?*

Загальні відповіді: в основному, батьки учнів початкової школи, в даному випадку використовують заохочення, пояснення або покарання, оскільки вважають, що це є найбільш дієвим для їх дітей;

4. *На ваш погляд, школа в повній мірі приділяє увагу моралі?*

Загальні відповіді: тут відповіді були різними оскільки батьки дітей КК – вважали, що мало приділяється уваги цьому, а от батьки дітей ЕК – вказали, що достатньо;

5. *Що для вас найбільш важливе в моральному вихованні дитини?*

Загальні відповіді: батьки вважали, що доброзичливість, повага, справедливість та чесність – це основа.

Загалом, опитування батьків показало, що вони приділяють часткову увагу моральному вихованню їх дітей в дома, проте вважають, що в більшій мірі цим має займатись школа.

Також важливо було і почути думку педагогів та соціальних педагогів з

різним стажем роботи щодо даного аспекту, оскільки в експерименті взяли участь педагоги як і з п'ятирічним стажем, так і з двадцятирічним, і всіх в них була різна думка.

Питання з анкети для педагогів (Див. додаток В):

1. Чи часто проводяться уроки на моральну тематику?

Загальні відповіді: більш досвідчені педагоги проводять раз у місяць тематичні бесіди, а от менш досвідчені – набагато рідше, але коли проводять, то роблять заняття більш креативними та цікавими для дітей (а тому воно дає більший результат);

2. Які види завдань ви використовуєте для формування моральної поведінки?

Загальні відповіді: старші педагоги в більшій мірі проводять виховні години, а от молодші – наводять цікаві приклади, обговорюють ситуації, які близькі дітям, а також проводять рольові ігри, які викликають у дітей захоплення;

3. Які методи, на ваш погляд, є найбільш ефективними для формування моральної поведінки?

Загальні відповіді: молоді соціальні педагоги притримуються думки, що дієвими є ігрові завдання, казкотерапія та інше, а от старші – схиляються до дискусій;

4. Як часто доводиться спостерігати прояви моральності у учнів?

Загальні відповіді: соціальні педагоги наголосили, що оскільки діти ще формуються, то в них бувають різні прояви, в тому числі і моральні і вони стараються це скеровувати у правильне русло;

5. На ваш погляд, чи достатньо матеріалів у підручниках на моральну тематику?

Загальні відповіді: всі педагоги наголошували, що потрібні додаткові вправи, оскільки ті, що є вони поверхневі, а тому вони часто їх удосконалюють або розробляють власні

Попри опитування, дітей, їх батьків та педагогів, нами були проведені

тематичні цікаві вправи з четвертокласниками для перевірки сформованості їх моральної поведінки. В процесі виконання тематичних цікавих вправ ми акцентували увагу на поведінці учнів четвертого класу та на особливостях виконання вправ:

1. Вправа «Допоможи товаришу»

Метою даної вправи була належна перевірка готовності дітей до взаємодопомоги.

Хід проведення гри: для дітей змодельовано ситуацію – в однокласниці випали всі книжки та зошити.

Результат: в обидвох класах частина дітей кинулась допомагати, однак була частина дітей, які просто стояли осторонь, вочевидь, не розуміючи що потрібно робити;

2. Завдання «Чесна відповідь»

Метою проведення цього завдання було виявити чи розвинена чесність серед дітей.

Хід проведення: соціальний педагог запитував у дітей «Хто забув виконати домашнє завдання?».

В результаті частина дітей одразу кивнула головою, що виконала завдання та готова була показати, а от деякі просто мовчали, а тому спочатку не було зрозуміло чи вони справились;

3. Вправа «Добре слово»

Мета виконання цієї вправи навчити дітей підтримувати одне одного у різних ситуаціях.

Хід проведення: до уваги учнів четвертого класу було запропоновано придумати слова підтримки, для хлопчика, який потрапив у неприємну ситуацію.

Результат: більшість дітей вміли знаходити слова підтримки, однак були і учні четвертого класу, які залишались осторонь від усього, що трактувалось нами як нерозуміння моральних норм;

4. Завдання «Ситуація вибору»

Мета завдання: перевірити здатність дітей поступатись у непростих

ситуаціях.

Хід завдання: дітям було запропоновано обирати чи потрібно поділитись іграшкою чи ні.

Результат: одні діти погоджувались, а інші просто вагаються та стоять осторонь;

5. Завдання «Коло добрих справ»

Мета завдання: перевірити чи діти можуть усвідомлювати значення власних добрих вчинків.

Хід завдання: кожна дитина по колу має назвати всі добрі вчинки, які нею вчинено за тиждень.

Результат: багато дітей розказало про свої добрі справи (допоміг бабусі, поділився з братом печивом, допоміг однокласниці піднести важкий рюкзак та інше можливе у відповідності до віку), однак були діти, які не пригадали нічого або просто соромились.

6. Завдання «Закінчи історію»

Мета завдання: перевірити чи діти розуміють наслідки аморальних і моральних дій.

Хід завдання: соціальним педагогом читався уривок: «Хлопчик образив товариша... Що далі?».

Результат: одні діти відповіли, що якщо це заслужено, то нічого не має відбуватись, а інші сказали, що в подальшому має попросити вибачення за свої слова.

Провівши цільові завдання для четвертокласників та опитування серед всіх учасників експерименту, а також поспотерігавши за дітьми під час проведення констувального етапу ми визначили результати щодо початкового рівня сформованості моральної поведінки учнів 4 класу (обидвох класів, тобто КК і ЕК). Ці результати наочно показано на рисунках 2.2. та 2.3.

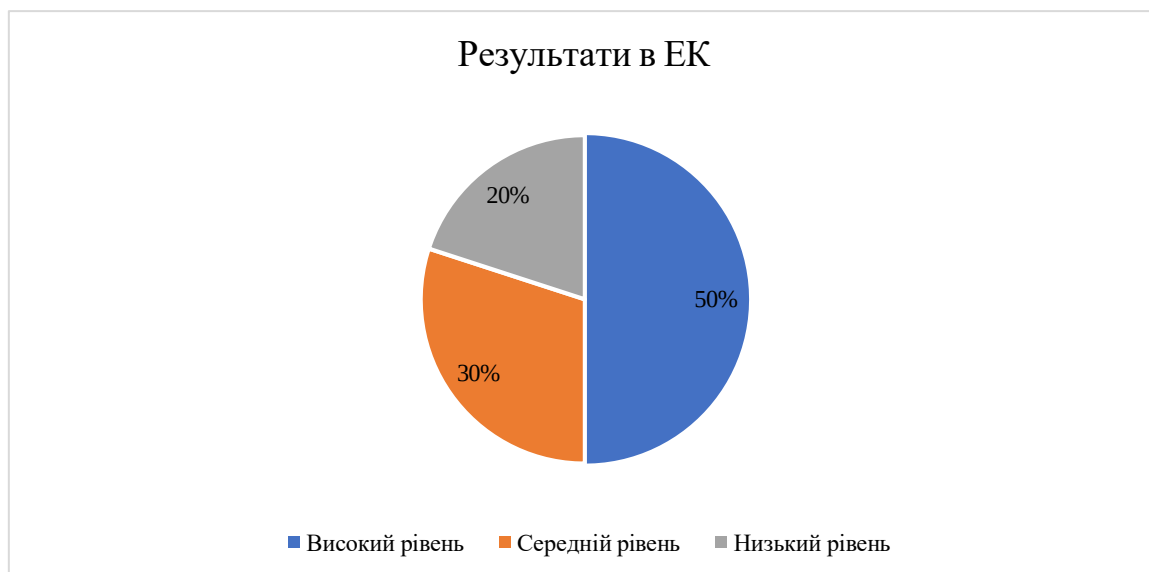

Рис. 2.2 – Рівень сформованості моральної поведінки учнів ЕК в ліцеї № 25 Івано-Франківської міської ради на констатувальному етапі
[розроблено автором роботи]

Результати констатувального етапу у експериментальному класі показали, що на високому рівні сформованості моральної поведінки перебувало 50%, на середньому – 30%, а от на низькому 20%. Такі результати не є надто втішними, на наш погляд, оскільки фактично не сформована моральна поведінка у 20 % дітей цього класу, а тому з ними необхідно проводити ціленаправлену роботу, яка спрямована покращення моральної поведінки дітей молодшого шкільного віку.

Що ж до контрольного класу, то тут дещо інші результати, які є трохи гіршими як у експериментальному класі, а тому їх ми показали наочно на рисунку 2.3.

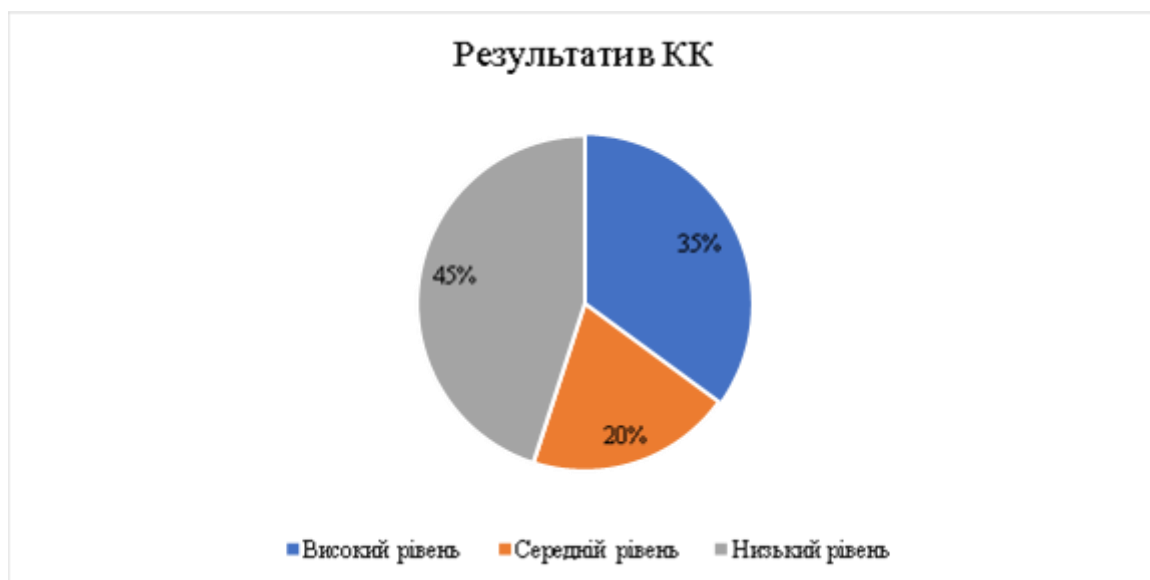

Рис. 2.3 – Рівень сформованості моральної поведінки учнів КК в ліцеї № 25 Івано-Франківської міської ради на констатувальному етапі
[розроблено автором роботи]

Як можна побачити, що на констатувальному етапі дослідження у контрольному класі був наступний рівень сформованості моральної поведінки: високий рівень – 35%, середній рівень – 20%, а от низький рівень – 45%, тобто майже половина.

Отримані нами результати першого етапу засвідчили, що не всі четвертокласники мали початкове уявлення про сутність моралі, однак проявляли його здебільшого у найпростіших ситуаціях. Цікавість до тем морального спрямування у них присутня, проте він залежить від форми подачі, тобто: найкраще діти реагують ситуативні завдання, інтерактивні ігри і наочні приклади з життя.

Таким чином, розкритий аналіз стану сформованості моральної поведінки четвертокласників говорить про максимальну необхідність постійної роботи з розвитку моральних якостей соціальним педагогом. Хоча прийнята Концепція Нової української школи та підручники з інтегрованого курсу «Я досліджую світ» частково передбачають теми на моральну тематику, однак вони подані фрагментами.

Для того, щоб результативно формувати моральну поведінку учнів початкової школи потрібна тісна співпраця сім'ї та школи, використання інтерактивних форм і врахування когнітивного, діяльнісного та емоційно-вольового компонентів.

2.2. Обґрунтування комплексу соціально-педагогічних умов, що сприяють формуванню моральної поведінки

Результати першого етапу з формування моральної поведінки учнів початкових класів показали, що рівень сформованості моральної поведінки четвертокласників був неоднозначним і в цілому не дуже високим: тобто загальні аспекти моральних норм у більшості дітей були присутні, проте застосування їх на практиці дещо носило фрагментарний характер, діти потребували підтримки соціальних педагогів та і емоційно-вольовий компонент проявлявся помітно нестійко. Саме це нами було прийнято рішення перейти до формувального етапу, метою якого було чітко вплинути на навчально-виховне середовище та надати четвертокласникам практичного досвіду для переходу від базових знань до стійкої моральної поведінки у соціумі.

Для того, щоб робота яка нами проводилась носила системний характер та була дієвою, ми створили та підтримували наступні важливі соціально-педагогічні умови:

1. Партнерство «школа – родина» – передбачала постійні та регулярні зустрічі інформативного характеру, домашні завдання морального спрямування та батьківські майстерні, що було обов'язковим для виконання; обґрунтування: узгодженість використання підходів вдома та школі підсилює стійкість моральних навичок;

2. Чіткі класні норми й кодекс моральної поведінки – розроблені правила спільно та візуалізовані у навчальному класі; обґрунтування: зрозумілі очікування зменшують ризик невизначеності та покращують рівень відповідальності;

3. Підготовка соціального педагога як фасилітатора моралі – невеликі тренінги для педагогів з методики казкотерапії, рольових ігор та моральні дискусії; обґрунтування: педагогічна майстерність належно ідентифікує якість проведених заходів;

4. Системність виховних впливів у навчальному плані – влиття завдань морального спрямування під час вивчення різних предметів (не тільки «класні години»); обґрунтування: повторення інформації в різних аспектах повністю закріплює навички;

5. Підтримка однокласників (peer-mentoring) – тобто старші та більш відповідальні учні як «помічники у добрих справах»; обґрунтування: схвалення одноліток помітно мотивує;

6. Робочі матеріали й середовище – ними можуть бути картки-ситуації, повчальні казки, «куток добрих справ» та стенди; обґрунтування: доступні інструменти та візуальні нагадування дають змогу учням краще орієнтуватись в ситуаціях;

7. Залучення громади – запрошення гостей (наприклад, волонтерів) для організації спільних проєктів; обґрунтування: справжні соціальні контакти мотивують дітей до відповідальності та емпатії.

Виокремлені нами умови діяли синергійно: тобто шкала впливу не лише зводилась до одного конкретного заходу, а охоплювала сімейну, навчальну та соціальну площини – що дало підґрунтя для якісних змін в частині моральної поведінки.

Метою другого етапу було підвищити рівень сформованості моральної поведінки четвертокласників через цілеспрямовану систему предметних завдань та виховних заходів зі сторони створення соціально-педагогічних умов. В свою чергу завданнями були:

- підвищити практичну здатність четвертокласників застосовувати моральні норми у ситуаціях, які можуть виникати щодня;
- розвинути у дітей четвертого класу емпатію, навички співпраці та відповідальність;

- належним чином забезпечити взаємодію родини та школи у ході формування моральних якостей;
- навчити четвертокласників працювати над своїми вчинками та робити максимально усвідомлений моральний вибір у ситуаціях, з якими вони можуть стикатись;
- розробити та належним чином апробувати ряд інтерактивних завдань та виховних заходів, які можуть бути використані на різних уроках та позакласних заходах.

На основі поданої мети та умов було проведено в контрольному та експериментальному класах низку заходів. Однак, можемо сказати, що більшість з них було у ЕК.

Для початку охарактеризуємо виховні заходи, які були проведені у контрольному та експериментальному класах.

«Класна година: доброта поруч»

Мета передбачала активізацію емпатії та навички допомоги в реальних ситуаціях.

Основне для цієї класної години: спочатку було невеличка казка (казкотерапія), яка переходила в групове обговорення, а потім в «ланцюжок добрих вчинків» (кожна дитина мала запланувати вчинення хоч однієї доброї справи на тиждень).

Суть проведення: через призму історії формувати у учнів внутрішній мотив допомоги.

Поведінка дітей у контрольному та експериментальному класах: діти активно долучались до обговорення, вигадували приклади, а також обіцяли вчинення певних дій. Загалом, більшість учасників експерименту записали свої «добрі справи» і виконали (під спостереженням).

Атмосфера під час проведення виховної години: помітно довірлива та тепла; діти досить відкрито ділились переживаннями і проблемами, які в них виникали.

Приклади відповідей дітей:

Петро П. (ЕК) відповів: «Я пішов з мамою та допоміг літній сусідці перенести пакунки через дорогу»;

Антоніна О. (КК) відповіла: «Марія поділилась кольоровими олівцями з однокласником, який забув свої в дома».

Тренінг для учнів 4 класу «Слухай серцем» (на розвиток емпатії)

Мета передбачала розвивати у дітей помічати емоції інших та вміти слухати і чути ближнього.

Основне для проведення тренінгу: завдання для парного прослуховування (тобто по черзі один розповідає проблему – інший показує почуття), «емоційний барометр».

Суть проведення: навчити дітей не лише чути слова іншого, а і відчувати емоційний стан іншого.

Поведінка дітей у контрольному та експериментальному класах: спочатку ми бачили сором'язливість, яка поступово переходила у більш відкриту комунікацію; четвертокласники вчилися в процесі ставити уточнюючі питання.

Атмосфера під час проведення тренінгу: діти були серйозними, концентрованими, однак безпечними.

Приклади відповідей дітей:

Олена К (ЕК) після розповіді свого однокласника про котика якого він загубив запитала: «Тобі сумно? Чим можу допомогти? Підемо прогуляємось? Можливо, пошукаємо його?»;

Ілля С. (КК) правильно відобразив емоцію товариша: «Ти сердитий, бо не вийшло в гру».

Рольова гра «Ситуація вибору»

Мета: тренувати у дітей прийняття морального рішення у непростих умовах.

Основне для проведення рольової гри: інсценізації (наприклад: знайдена грошова купюра; суперечка за місце в грі). Кожна група грала варіанти і обговорювала наслідки.

Суть проведення полягала від аргументованого вибору до наслідків –

проговорити логіку вчинку.

Поведінка дітей у контрольному та експериментальному класах: діти демонстрували активну дискусію та ініціативні рішення. Діти бажали знайти правильний вихід; також вони проявляли досить креативні компроміси.

Атмосфера під час проведення рольової гри: динамічна, інколи емоційна, проте регламентована.

Приклади відповідей дітей:

- у контрольному класі: діти вирішили знайти власника знайденої купюри через оголошення у класі;
- у експериментальному класі: учні домовились провести жеребкування, щоб уникнути сварки.

Проект «Допоможи ближньому» (шкільна акція)

Мета: сформувати у дітей практичний досвід доброчинності в звичному для них середовищі.

Основне для проведення проєкту: продаж листівок та малюнків. Отримані кошти діти вирішили передати військовим батальйонам на потреби.

Суть: пережити радість від того, що своєю працею допомагаєш українським захисникам.

Поведінка дітей у контрольному та експериментальному класах: максимально відповідально готували малюнки та листівки, а кілька дітей виступали перед сім'ями військовослужбовців.

Атмосфера під час проведення була емоційна та урочиста; діти як ніколи розуміли сенс допомоги.

Приклади відповідей дітей:

Андрій У. (ЕК) сам передав власноруч намалював малюнок та передав його дівчинці, тато якої зараз воює, а також розпитав про її життя.

Катерина Ф. (КК) виготовила листівку й прочитала віршик про війну для присутніх.

Інтерактивна гра «Класна скринька вибору» проводилась тільки у експериментальному класі

Мета: моделювати швидкі моральні рішення у грі.

Основне для проведення інтерактивної гри: діти по черзі діставали картки з ситуаціями та обговорювали варіанти їх вирішення.

Суть: дитина мала зробити моральний вибір у спрощеному ігровому форматі.

Поведінка у експериментальному класі: прослідковувались креативні та цікаві відповіді, та вчилися аргументувати. Дитина, яка витягує картку з ситуацією чи запитанням мала відповідати чесно, а інші мали дати конструктивний фідбек.

Атмосфера під час проведення: азартна, дружня. Приклади відповідей дітей:

Вадим Г. (ЕК) запропонував варіант: «повернути загублене» та пояснив, що це необхідно.

Свято «День подяки» проводилось тільки у контрольному класі.

Мета: формувати у дітей культуру поваги та подяки

Основне для проведення свята: підготовка дітьми подяк для своїх вчителів та обмін словами подяки між дітьми.

Суть: підсилити позитивні соціальні емоції.

Поведінка у контрольному класі: радість, щирість, діти підходили і говорили «дякую». Особисті таланти були спрямовані на вияв подяки; учні серйозно готувалися.

Атмосфера під час проведення: піднесена та тепла. Приклади відповідей дітей:

Олеся Г. (КК) подарувала соціальному педагогові паперову квітку з підписом-подякою.

Після цього, під час різних уроків ми включали завдання для формування моральної поведінки четвертокласників, для того, що в них це входило у звичку та було прийнятним в усіх ситуаціях та під час всіх навчальних предметів. Наголосимо, що більшість завдань проходило у експериментальному класі, однак декілька ми провели і в контрольному, щоб потім побачити динаміку. Для

того, щоб більш детально зрозуміти в якому класі і які завдання проводились ми розробили таблицю 2.1.

Таблиця 2.1

**Вправи для формування моральної поведінки, які проведені у
експериментальних групах на різних уроках**

Назва завдання	Урок під час якого проведено завдання	Група в якій проводилось завдання
«Казковий чарівник»	Читання	Експериментальна група
«Математична доброта»	Математика	Експериментальна група
«Рольова лабораторія»	Я досліджую світ	Контрольна група
«Кольори емпатії»	Образотворче мистецтво	Експериментальна група
«Пошта доброти»	Українська мова	Контрольна група
«Гра-квест: Етичний маршрут»	Фізкультура	Експериментальна група
«Проектна справа: Маленькі громадяни»	Я досліджую світ	Контрольна та експериментальна група

В поданій таблиці окреслено план заходів, а тому ми розкриємо деталі проведення:

«Казковий чарівник» (урок читання)

Мета: в комплексі формувати у дітей навичку аналізу тексту з моральної сторони.

Суть: після того як діти прочитали казки та притчі (наприклад, про доброту та чесність) учні виявляли моральну дилему головного героя та пропонували альтернативні рішення.

Хід проведення завдання: процес читання плавно переходить у роботу в парах, а потім відбувається озвучення рішення перед класом, а в кінці голосування.

Поведінка дітей під час уроку: вони включаються у дискусію, аргументують позицію.

Приклади відповідей дітей:

Дарина К. (ЕК) запропонувала, що герой мав повернути знайдені речі та вибачитись.

«Математична доброта» (урок математики)

Мета: поєднати під час проведення уроку логіку та мораль – тобто навчити дітей ділитись всіма ресурсами справедливо.

Суть: завдання зі «справедливим поділом»: група має розподілити набори фішок між «учнями» різних потреб.

Хід проведення завдання: дітям подавалась змодельована ситуація, яка переходить в обчислення часток, а потім закінчується обговоренням справедливості.

Поведінка дітей під час уроку: аргументували, чому хтось потребує більше.

Приклади відповідей дітей:

Олексій О. (ЕК) запропонував дати більше фішок тим, хто виконував домашні обов'язки.

«Рольова лабораторія» (урок Я досліджую світ)

Мета: відпрацювати моральні реакції в соціальних ситуаціях. Суть: ролі: «жертва», «свідок», «учасник конфлікту», «вчитель».

Хід проведення завдання: розігрування тематичних сцен, потім рефлексія.

Поведінка дітей під час уроку: прояв ініціативи у відстоюванні правильних рішень.

Приклади відповідей дітей:

Марко К. (КК) граючи «свідка», підійшов і запропонував допомогу своєму другу;

Людмила П. (КК) граючи «жертву», розповіла про свої почуття, а клас її підтримав.

«Кольори емпатії» (урок образотворчого мистецтва)

Мета: через творчість розпізнавати емоції та вчитись співпереживати ближньому.

Суть: потрібно було намалювати малюнок «Яким кольором я б обмалював сум», а потім належним чином пояснити свій вибір.

Хід проведення завдання: спочатку діти тематичний малювали малюнок, потім презентували роботи, а в кінці обговорювали всі малюнки по черзі та уловлювали моральний зміст малюнка.

Поведінка дітей під час уроку: прослідковувалось уважне пояснення, взаємні питання.

Приклади відповідей дітей:

Ольга Д. (ЕК) використала синій колір і пояснила, що сум – це холодне відчуття, яке можна зігріти підтримкою.

«Пошта доброти» (урок української мови)

Мета: розвинути навички ввічливого спілкування й вираження слів чи вчинків подяки.

Суть: діти мали написати лист-подяку (усно чи письмово) певній людині (вчителю, медсестрі, батьку).

Хід проведення завдання: спочатку діти мали скласти тематичний текст, потім оформити довільно листівку і вручити тому, для кого вона була призначена.

Поведінка дітей під час уроку: відповідальні підходи до тексту, емоційні слова подяки.

Приклади відповідей дітей:

Ганна П. (КК) написала листа бібліотекарю, подякувавши за надані цікаві книги.

«Гра-квест: етичний маршрут» (урок фізкультури)

Мета: розвивати співпрацю й чесну гру.

Суть: серія станцій із моральними завданнями (наприклад, знайти «загублену річ» та вирішити, як діяти).

Хід проведення завдання: команда проходить маршрут, на кожній станції

– завдання, яке вимагає морального вибору.

Поведінка дітей під час уроку: командна робота, розподіл ролей. Приклади відповідей дітей:

ЕК – 15 дітей – команда вирішила на станції повернути «знайдену» картку організатору.

ЕК – 15 дітей – інша команда домовилась про порядок чергування без суперечок.

«Проектна справа: маленькі громадяни» (урок Я досліджую світ)

Мета: сформувати громадянську відповідальність і практичні вміння допомоги.

Суть: учні готують інформаційну кампанію: плакат, листівки, міні-виступ для молодших класів про важливість доброти.

Хід проведення завдання: планування, яке переходить в реалізацію, а потім презентація та закінчується рефлексією.

Поведінка дітей під час уроку: було помітним підвищення організованості, креативності та співпраці.

Приклади відповідей дітей:

Команда ЕК підготувала плакат патріотичного характеру, де були показані захисники України.

Команда КК підготувала буклети з простими порадами, як допомогти другу.

Проведений другий етап дослідження, опираючись на продумані соціально-педагогічні умови, продемонстрував: інтегрована робота та цілеспрямована система (рольові моделі, ігри та проєктні завдання) є результативним способом підвищення рівня моральної поведінки четвертокласників. В подальшому робота в цьому напрямку має бути сталим процесом з чіткою методичною підтримкою соціальних педагогів з вмотивованим залученням батьків та громадськості.

2.3. Результати контрольного етапу дослідження та методичні рекомендації щодо використання обґрунтованих умов у практиці виховання

Провівши експериментальне дослідження, постала потреба в узагальненні результатів. Всі вжиті аспекти в його ході дало змогу комплексно оцінити рівень сформованості моральної поведінки учнів контрольного і експериментального класів та простежити динаміку її розвитку під час формувального етапу експерименту. Отримані результати були вагомим підґрунтям для формування практичних рекомендацій, які можна застосовувати у навчально-виховному процесі початкової школи, особливо, коли постає потреба в правильному формуванні моральної поведінки. Адже, як зазначалось, важливо виховувати дітей в правильному моральному руслі.

На заключному етапі ми чітко та точно визначили результати після проведення експерименту, а також доцільним було порівняння динаміки розвитку моральної поведінки та результативність запроваджених заходів, а також в кінці запропоновано рекомендації для розвитку та формування моральної поведінки дітей під час навчання у початковій школі, особливо на сучасному етапі.

Для того, щоб можна було правильно визначити результати після проведення експерименту, ми при їх оцінці використовували наступні визначені критерії:

- високий рівень – четвертокласник повністю усвідомлює значення моралі та норм, чітко аргументує свою поведінку, дотримується моральних правил у школі, вдома та на вулиці;
- середній рівень – дитина частково знає моральні норми, інколи аргументує свою поведінку, дотримується моральних норм вибірково і в основному під впливом дорослих;
- низький рівень – дитина має невелике уявлення про норми моралі, фактично не може аргументувати свою поведінку, в основному діє під впливом

емоцій чи власної вигоди.

Враховуючи розроблені нами критерії та на основі спостережень ми сформуваємо результати після проведення експерименту в контрольному та експериментальному класах (результати представлені на рис. 2.4. та 2.5), що важливо в подальшому для порівняння результатів до та після проведення експерименту.

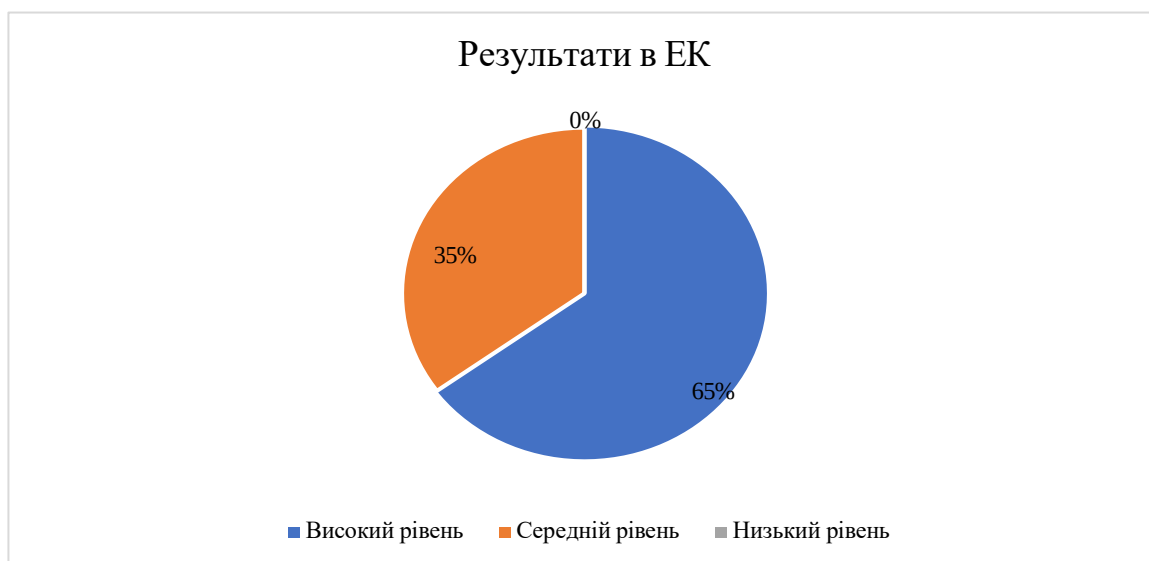

Рис. 2.4 – Рівень сформованості моральної поведінки учнів ЕК в ліцеї № 25 Івано-Франківської міської ради на заключному етапі
[розроблено автором роботи]

Бачимо, що у експериментальній групі високий рівень сформованості моральної поведінки учнів четвертих класів після проведення експерименту з формування моральної поведінки став – 65%, середній рівень – 35 %, а от на низькому рівні – 0%. Відсутність низького рівня говорить про результативність нашої методики та правильність і влучність визначених соціально- педагогічних умов.

Оцінивши результати в експериментальному класі, необхідним було визначення таких показників і в контрольному. Для більшої наочності ми їх показали на рисунку.

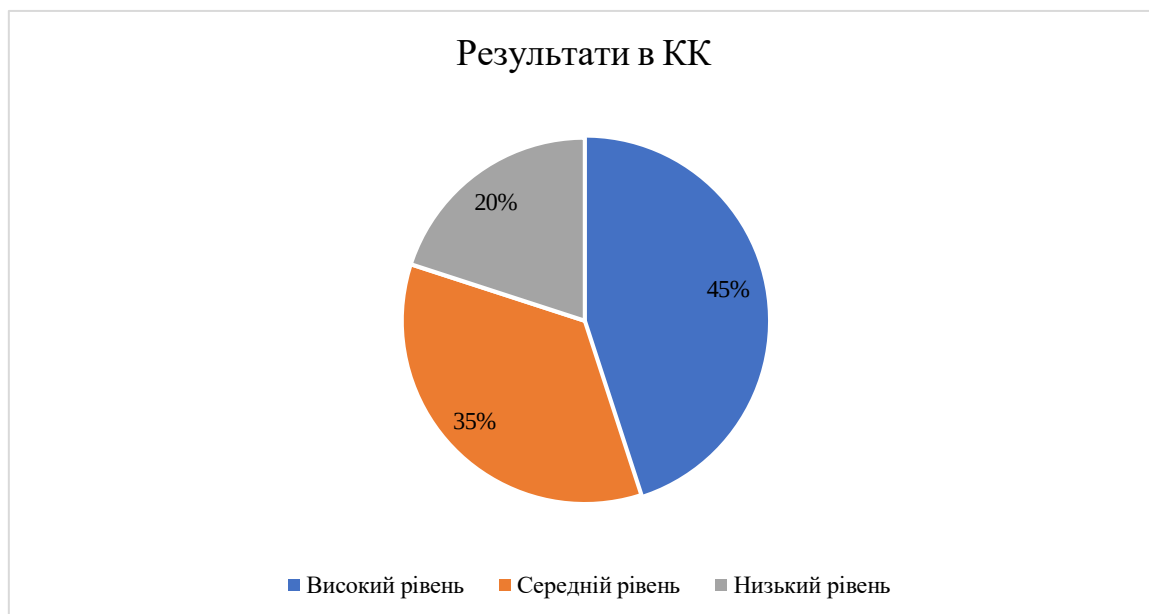

Рис. 2.5 – Рівень сформованості моральної поведінки учнів КК в ліцеї № 25 Івано-Франківської міської ради на заключному етапі
[розроблено автором роботи]

В контрольному класі були дещо інші результати, адже там проводилось менше заходів для формування моральної поведінки четвертокласників: високий рівень становив 45%, середній рівень – 35 % та низький рівень – 20%. Такі результати показали нам, що хоч і там було проведено менше заходів і вправ морального спрямування, проте і вони дали позитивні зрушення, і при регулярному проведенні морально-зорієнтованих завдань діти зможуть досягти кращих результатів та розкритись з іншої, більш позитивної сторони, що дасть їм змогу вийти на новий рівень в цьому плані

Однак, щоб чітко побачити чи позитивна чи негативна динаміка при впровадженні завдань і заходів для формування моральної поведінки, доцільним є порівняння результатів двох експериментальних груп до та після формувального етапів експерименту. Саме тому, наочно, у таблиці 2.2 ми порівняли ці показники.

Таблиця 2.2

Порівняння результатів в до та після експерименту в ЕК та КК

Контрольний клас			Експериментальний клас	
Рівень	До	Після	До	Після
Високий	35%	45%	50%	65%
Середній	20%	35%	30%	35%
Низький	45%	20%	20%	0%

[розроблено автором роботи]

Порівнюючи результати можемо констатувати, що кількість учнів у експериментальних групах із високим рівнем сформованості моральної поведінки збільшилася помітно; кількість дітей із низьким рівнем значно зменшилася; учні стали більш свідомо аргументувати свої моральні вибори, виявляти ініціативу у добрих справах. Загалом, дієвість експерименту довела необхідність впровадження системної та цілеспрямованої роботи з морального виховання у початковій школі.

Опираючись на високі результати нашого дослідження з формування моральної поведінки, вважаємо за потрібне виокремити практичні поради для батьків, вчителів та школи:

Для вчителів

- впровадити можливі аспекти морального виховання на різних уроках в початковій школі – літературне читання, «Я досліджую світ», мистецтво, трудове навчання;
- використовувати казкотерапію: тобто обговорювати та аналізувати поведінку чи вчинки головних героїв казок та робити можливі висновки разом з дітьми;
- проводити ігрові ситуації та рольові ігри, які потребують морального вибору (допомогти другові який потрапив у непросту ситуацію, поступитись місцем старшій людині та інше);
- проводити години спілкування з молодшими школярами морального

спрямування в позакласний час: про справедливість, чесність, відповідальність, доброту та інше;

- організовувати заходи виховного спрямування у формі тренінгів та дискусій, де діти зможуть в повній мірі висловити свою позицію чи думку щодо певної ситуації;

- формувати так звані «банки добрих справ», де учні зможуть записати чи намалювати зроблені ними добрі вчинки за певний період часу (тобто допомога батькам, дідусям, бабусям);

- використовувати парні та групові завдання, для виконання яких потрібні співпраця чи взаємодія.

Для батьків

- регулярно говорити з дітьми про важливість моральних цінностей у щоденному житті – під час прогулянок, сімейних обідів чи обговорення нових дитячих книжок на моральну тему;

- показувати своїм власним прикладом моральну поведінку, оскільки діти зазвичай наслідують авторитетних для них дорослих більше, ніж запам'ятовують слова;

- заохочувати допомогу дітей у побутових справах: виконання маленьких добрих справ (допомога бабусі, сусідам, молодшим дітям чи іншим особам);

- читати дитячу літературу з моральним змістом і разом обговорювати поведінку персонажів;

- формувати сімейні традиції, пов'язані з добротою й співчуттям, яких неухильно дотримуватись.

Для школи

- облаштовувати виховне середовище, де моральні цінності є нормою спілкування;

- організовувати позакласні заходи з морально-етичним та волонтерським змістом;

- забезпечувати співпрацю родини та школи через спільні заходи та

батьківські збори.

Таким чином, проведене нами дослідження з формування моральної поведінки учнів початкової школи чітко підтвердило, що правильна робота з застосуванням соціально-педагогічних умов (створення сприятливого навчального і домашнього середовища, інтерактивні методи навчання під час уроків, регулярна співпраця школи та сім'ї) помітно підвищує рівень сформованості моральної поведінки, особливо це важливо в молодшому шкільному віці.

Одночасно, на даний час, залишається проблематика недостатньої кількості вправ та завдань морального характеру у підручниках з інтегрованого курсу «Я досліджую світ» та і загалом в практиці навчально-виховної роботи. Тому потрібно та важливо збільшувати спектр форм та методів, враховувати вікові особливості, доповнювати виконання завдань інтерактивними технологіями та враховувати загальні вподобання дітей. Саме тому моральне виховання має стати наскрізною складовою освітнього процесу, що реалізується у тісній взаємодії школи, родини та соціального середовища молодшого школяра.

Висновок до розділу 2

Проведене експериментальне дослідження показало, що формування моральної поведінки молодших школярів є комплексним процесом, який потребує системної роботи як у школі, так і в родині. Аналіз констатувального етапу засвідчив, що не всі учні мали початкові знання про мораль, а застосування моральних норм на практиці було фрагментарним.

Формування моральної поведінки дітей молодшого шкільного віку буде ефективним за умови реалізації обґрунтованого комплексу соціально-педагогічних умов, основними з яких є:

1. Створення морально-етичного середовища у школі через систему колективних творчих справ та ситуацій морального вибору.

2. Гуманізація взаємодії між усіма суб'єктами освітнього процесу (учень-учень, учень-учитель, школа-сім'я).

3. Залучення учнів до соціально значущої діяльності, що вимагає прояву альтруїзму, відповідальності та співпереживання.

Формувальний етап із дотриманням цих соціально-педагогічних умов (партнерство «школа – родина», чіткі класні норми, інтерактивні ігри, рольові моделі, проєктні завдання) дозволив значно підвищити рівень сформованості моральної поведінки. У експериментальному класі частка учнів з високим рівнем моральної поведінки зросла з 50% до 65%, а низький рівень зник. У контрольному класі зміни були менш помітні.

Отримані результати підтвердили ефективність цілеспрямованого використання інтерактивних форм навчання та активної взаємодії родини і школи. Для подальшого розвитку моральної поведінки учнів початкової школи доцільно системно впроваджувати інтегровані завдання та виховні заходи з урахуванням когнітивного, діяльнісного та емоційно-вольового компонентів.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного комплексного дослідження можемо констатувати, що моральне виховання учнів початкової школи, а саме четвертокласників, є ключовим аспектом формування цілісної особистості, її соціальної компетентності та здатності до самостійного прийняття важливих рішень морального спрямування. Даний процес сприяє розвитку не лише інтелектуальних здібностей, але й емоційної чутливості, етичного мислення та навичок соціальної взаємодії, формуючи моральну самосвідомість дитини. Воно поєднує в собі знання, цінності, переконання та практичні дії, які допомагають дитині свідомо обирати, оцінювати наслідки власних вчинків і відповідати за них у повсякденному житті.

Аналіз сучасної української педагогічної літератури з проблеми дослідження дозволив визначити мораль як багатогранний феномен, який охоплює систему цінностей, норм та переконань, внутрішній механізм саморегуляції та життєву організацію особистості. Сучасні українські науковці (до них належать В. Кремень, О. Осипчук, О. Савченко, М. Ценко, Т. Поніманська, О. Киричук, О. Остапчук та інші) підкреслюють в наукових надбаннях, що мораль має ціннісний, нормативний, духовно-громадянський, соціально-свідомий та інтегративний виміри, що підкреслює її комплексну роль у розвитку особистості. Таким чином, мораль у школярів початкових класів можна розглядати як цілісну систему знань, почуттів і практичних дій, що формують здатність свідомо обирати, гуманно ставитися до інших та відповідати за свої вчинки, одночасно стимулюючи формування соціальної та громадянської відповідальності.

Формування моральної поведінки учнів початкової школи за загальним правилом проявляється через три взаємопов'язані компоненти: когнітивний (іншими словами – це знання про моральні норми, правила поведінки та етичні принципи), емоційний (тобто переживання ціннісних ситуацій, розвиток співчуття, почуття провини та радості) та поведінковий (правильна практична

реалізація моральних переконань у щоденних діях). Ознаками морального розвитку є наслідування позитивних моделей поведінки, емоційна чутливість, зовнішня регуляція та формування стійких моральних дій через систематичне повторення та практичне застосування норм.

Засоби, форми та методи морального виховання повинні бути різноплановими та взаємопов'язаними для дітей, що дозволяє забезпечити комплексний підхід до розвитку моральної свідомості дитини. Серед форм – індивідуальні (наставництво педагога), групові (спільне виконання завдань), колективні (класні години, свята) та позакласні (відвідування гуртків, участь у проєктах). Методи включають формування моральної свідомості (читання та обговорення повчальних творів, моральні бесіди), організацію діяльності (розігрування моральних ситуацій, рольові ігри) та стимулювання моральної поведінки (заохочення позитивних дій, підтримка ініціативи). Використання засобів слова, діяльності, мистецтва, сучасних медіа та соціального середовища, зокрема родини, створює сприятливі умови для цілісного розвитку моральної особистості.

Формування моральної поведінки дітей молодшого шкільного віку (в нашому випадку четвертокласників) буде ефективним за умови реалізації обґрунтованого комплексу соціально-педагогічних умов, основними з яких ми виокремили:

1. Створення сприятливого морально-етичного середовища у школі через систему виконання колективних творчих справ та ситуацій, де потрібно зробити моральний вибір.
2. Гуманізація взаємодії між усіма передбаченими суб'єктами освітнього процесу (відповідно до чинних положень – це учень-учень, учень-учитель, школа-сім'я).
3. Залучення учнів початкової школи до соціально значущої діяльності, що вимагає прояву альтруїзму, відповідальності та співпереживання, які діти в силу віку можуть проявляти.

Аналіз сучасних підручників інтегрованого курсу «Я досліджую світ» (2-4

класи) показав, що навчальні матеріали успішно застосовують ситуативні оповідання, моральні дилеми, рольові ігри, проєктні та групові завдання, що сприяють поступовому переходу від теоретичного розуміння моральних норм до їх практичної реалізації. Хоч і ці підручники в основному використовують у своїй педагогічній діяльності вчителі початкових класів, однак і соціальні педагоги не оминають їх увагою, оскільки завдання, які в них подані близькі дітям і їх можна використовувати як і під час уроків, так і в ході позакласних заходів, що дуже важливо. Іншими словами вони є універсальними та важливими для застосування у практиці початкової школи. Водночас надмірна моралізація може знижувати мотивацію дітей до самостійного морального вибору, тому педагогам важливо дотримуватися балансу між навчанням, обговоренням та практичною реалізацією моральних норм.

Проведене експериментальне дослідження з формування моральної поведінки підтвердило ефективність соціально-педагогічних умов формування моральної поведінки учнів четвертого класу: партнерство «школа – родина», чіткі класні норми, інтерактивні ігри, рольові моделі та проєктні завдання. Результати дослідження показали, що у експериментальному класі частка учнів з високим рівнем моральної поведінки зросла з 50% до 65%, тоді як у контрольному класі зміни були мінімальні, що свідчить про необхідність цілеспрямованого впровадження інтерактивних форм навчання та активної участі родини.

Отже, формування моральної поведінки учнів початкової школи (в нашому випадку четвертокласників) є системним і комплексним процесом, який має поєднувати педагогічні методи, інтерактивні завдання, активну участь родини та впровадження інтегрованих виховних заходів. Результати дослідження підкреслюють помітну важливість системного підходу до розвитку когнітивного, діяльнісного та емоційно-вольового компонентів, що забезпечує ефективне формування моральної свідомості та соціальної компетентності молодших школярів. Системне впровадження таких заходів сприятиме формуванню свідомих, відповідальних та соціально активних громадян у майбутньому.

Отримані нами результати в ході експерименту підтвердили ефективність цілеспрямованого використання інтерактивних форм навчання та активної взаємодії родини і школи. Для подальшого розвитку моральної поведінки учнів початкової школи доцільно системно впроваджувати інтегровані завдання та виховні заходи з урахуванням когнітивного, діяльнісного та емоційно-вольового компонентів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Батарейна І. Зміст морального виховання учнів початкових шкіл України. *Наукові записки НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2019. № 120. С. 88–97.
2. Батарейна І. Педагогічні умови формування моральної культури учнів початкових класів. URL: <https://www.academia.edu/142965941> (дата звернення 25.03.2025).
3. Березовський І. Морально-етичне виховання молодших школярів засобами дитячого фольклору. Львів: «Основа», 2018. 136 с.
4. Бех І. Особистісно зорієнтоване виховання: науково-методичний посібник. Київ: ІЗМН, 1998. 204 с.
5. Бойко Г. Комплексна гра як засіб організації дитячих колективів молодших школярів у просторі Нової української школи. *Початкове навчання та виховання*. 2020. № 10. С.3–43.
6. Будна Н., Гладюк Т., Заброцька С., Шост Н., Лисобей Л. Я досліджую світ: підручник для 3 класу закладів загальної середньої освіти. Частина 2. Тернопіль: «Навчальна книга – Богдан», 2020. 160 с.
7. Бутенко О. Виховання моральних рис: педагогічна концепція. *Освіта і виховання*. 2018. № 10. С. 15–21.
8. Бутенко О. Моральне виховання учнів початкової школи. URL: <https://ekhsuir.kspu.edu> (дата звернення 05.09.2025).
9. Бутенко О., Рябошапка О., Воедило О. Моральне виховання молодших школярів: дослідження. Дніпро, 2020. 162 с.
10. Вознюк В., Рудницька Н. Формування моральних якостей учнів початкових класів за допомогою ігрових технологій. Збірник матеріалів конференції. 2022. С. 78–85.
11. Волощенко О., Козак О., Остапенко Г. Я досліджую світ : підручник для 2 класу закладів загальної середньої освіти. Частина 2. Київ: «Генеза», 2019. 128 с.
12. Галушкова М. Педагогічні умови формування морально-етичних

цінностей здобувачів початкової освіти: магістерська робота. Бердянськ: Бердянський державний педагогічний університет, 2024. 110 с.

13. Галушкова М. Педагогічні умови формування морально-етичних цінностей здобувачів початкової освіти: монографія. Бердянськ: БДПУ, 2024. 112 с.

14. Данильченко М. Формування досвіду моральної поведінки учнів початкових класів. *Житомирський педагогічний журнал*. 2014. № 5. С. 23–30.

15. Даниляк Р. Педагогічні умови формування моральної культури учнів початкової школи. *Молодь і ринок*. 2019. № 7. С. 45–52.

16. Державний стандарт початкової освіти. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnogostandartu-rochatkovoyi-osviti>. (дата звернення 08.09.2025).

17. Жаркова І., Мечник Л. Я досліджую світ: підручник для 4 класу закладів загальної середньої освіти. Частина 2. Київ: «Оріон», 2021. 144 с.

18. Іщенко О. Я досліджую світ : підручник для 4 класу закладів загальної середньої освіти. Частина 2. Херсон: «Ранок», 2021. 128 с.

19. Киричук О. Моральне виховання першокласників. Київ: Радянська школа, 1968. 34 с.

20. Кірик М., Данилова Л. Нова українська школа: організація діяльності учнів початкових класів закладів загальної середньої освіти. Львів: «Світ», 2019. 136 с.

21. Коваленко О., Жерновникова О. Виховання інтелектуальної еліти нації: зарубіжний та вітчизняний досвід. *Рідна школа*. 2021. № 3. С. 25–29.

22. Ковбас Б., Костів В. Родинна педагогіка: у 3-х т. Том І. Основи родинних взаємовідносин. Івано-Франківськ, 2002. 288 с.

23. Комарівська Н. Підготовка вчителя початкових класів до морального виховання молодших школярів. Київ, 2023. 95 с.

24. Концепція Нової української школи. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainskashkola-compressed.pdf>. (дата звернення 08.10.2025).

25. Костів В. Методика виявлення рівня моральної вихованості дітей із неповних сімей. АПН України, Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 1996. 130 с.
26. Кремень В. Педагогіка Василя Сухомлинського: виклики на запити часу. *Наукові записки. Педагогічні науки*. 2018. № 172. С. 12–15.
27. Матвієнко О. Моральне виховання молодших школярів у позаурочній діяльності. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1999. 128 с.
28. Нова українська школа в дії: актуальні проблеми методик навчання та стратегії розвитку: матеріали Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції. Рівне: РДГУ, 2021. 200 с.
29. Осипчук О. Моральне виховання як важлива складова становлення особистості молодших школярів. *Нова педагогічна думка*. 2018. № 3. С. 88–90.
30. Остапчук О. Формування моральних цінностей молодших школярів у процесі вивчення курсу «Я у світі»: кваліфікаційна робота бакалавра. Житомир : Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2017. 54 с.
31. Побірченко Н. Виховання духовно-моральних цінностей дитини молодшого шкільного віку в родині: методичні рекомендації: методичні рекомендації. Біла Церква, 2016. 32 с.
32. Поліщук О. Виховання в учнів початкових класів моральних цінностей у процесі позакласної роботи. *Молодий вчений*. 2018. № 41. С. 60–64
33. Поніманська Т. Моральне виховання дошкільників. Навчальний посібник. Київ: «Вища школа», 1993. 111 с.
34. Початкова освіта: історія, проблеми, перспективи. Матеріали III-ї Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2020. 188 с.
35. Савченко О. Типова освітня програма. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-pochatkovoyi-shkoli> (дата звернення 08.10.2025).
36. Скачкова В. Психолого-педагогічні умови формування особистості учнів початкових класів. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2019. № 3. С.

34–42.

37. Соціально-педагогічні умови формування моральних якостей у учнів початкових класів. Упоряд. кол. авторів. Дніпро: Університет, 2019. 104 с.
Сухомлинський В. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. Вибрані твори: У 5-тит. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 5. С. 639.

38. Сухомлинський В. Серце віддаю дітям. Вибрані твори: у 5-ти т. Київ: Радянська школа, 1977. Т-3. С.7–282.

39. Сухомлинський В. Слово вчителя в моральному вихованні. Вибрані твори: У 5-ти т. Т.5. Київ: Радянська школа, 1977. С. 321–330.

40. Сухомлинський В. Слово про слово. Вибрані твори: У 5-ти т. Т.5. Київ: Радянська школа, 1977. С. 160 – 167.

41. Сухомлинський В. Як виховати справжню людину. Вибрані твори: у 5-ти т. Т.2. Київ, 1976. С. 149–416.

42. Тимків Л., Дрозд А. Особливості та засоби формування моральної поведінки молодших школярів у сім'ї. Сучасні тенденції розвитку соціальної роботи в Україні та зарубіжжі: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди міжнародного дня сім' та 20-річчя створення кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи. Івано-Франківськ, 15-16 травня 2025/ за ред. Г. Й. Михайлишин, Р. В. Зозуляк-Случик; упоряд. : Н. В. Сабат, Н. І. Сабат. Івано-Франківськ: НАІР, 2025. С. 85–87.

43. Федьорко Д. Педагогічні умови формування моральної поведінки у молодших школярів. *Освіта й виховання*. 2024. № 2. С. 45–52.

44. Хомич Л. Загальнолюдські цінності – основа морально-патріотичного виховання майбутнього вчителя початкової школи. Київ, 2019. 24 с.

45. Ценко М. Моральні трансформації у сучасному суспільстві. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». *Політологія*. 2017. № 2. С.370–373.

46. Шагай Н. Вплив соціалізації на формування моральної поведінки молодших школярів. Київ: НЦНІ, 2016. 192 с.

47. Шагай Н. Педагогічні умови морального виховання учнів початкових

класів у позашкільних навчальних закладах: дисертація кандидата педагогічних наук. Київ, 2007. 218 с.

48. Шиян Р. Типова освітня програма. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-pochatkovoyi-shkoli> (дата звернення 25.10.2025).

ДОДАТКИ

Додаток А

**Анкета для учнів 4 класу ліцею № 25 Івано-Франківської міської ради на
констатувальному етапі експерименту**

Запитання	Варіанти відповіді
1. Чи відомо тобі, що таке мораль?	а. Так, знаю б. Трохи знаю с. Ні, не знаю <i>Якщо хочеш, напиши своїми словами, що ти думаєш про мораль</i>
2. Чи дотримуєшся ти моральних правил під час перебування у школі?	а. Завжди б. Іноколи с. Рідко <i>Приклади твоєї поведінки</i>
3. Які моральні традиції є у твоєї родині?	а. Допомога батькам і близьким б. Поважаємо старших с. Читаємо разом повчальні історії д. Інше: <i>Опиши коротко приклад:</i>
4. Що ти зробиш, якщо побачиш, що однокласник потрапив у біду?	а. Допоможу сам б. Повідомлю вчителя с. Спитаю, чи він сам справиться д. Інше:
5. Чи вважаєш ти, що потрібно завжди бути чесним?	а. Так, завжди б. Іноді можна не говорити правду с. Важко відповісти <i>Поясни свій вибір:</i>
6. Чи готовий(а) поступитись місцем чи іграшкою для друга?	а. Так, завжди б. Тільки іноколи с. Ні <i>Приклади ситуації:</i>
7. Чи виконуєш ти обіцянки?	а. Завжди б. Іноколи забуваю с. Рідко

	<i>Приклад:</i>
8. Які вчинки ти вважаєш поганими?	a. Ображати слабших чи молодших b. Брехати або обманювати c. Бути агресивним d. Інше: <i>Опиши приклад:</i>
9. Як ти думаєш, що допомагає людям робити добрі вчинки?	a. Поради батьків b. Приклад вчителя чи друзів c. Поради книг чи казок d. Інше:
10. Чи важливо тобі допомагати іншим?	a. Так, завжди b. Іноколи c. Ні

**Анкета для батьків учнів 4 класу ліцею № 25 Івано-Франківської
міської ради на констатувальному етапі експерименту**

Запитання	Варіанти відповіді
1. Чи часто у вашій родині піднімаються теми про мораль?	а) Регулярно, щодня або кілька разів на тиждень б) Тільки при потребі, коли виникає ситуація чи конфлікт в) Рідко <i>Якщо хоче, наведіть приклад бесіди:</i>
2. Які моральні традиції підтримуються у вашій сім'ї?	а) Спільні сімейні вечери б) Читання казок чи оповідань на моральну тематику в) Допомога бабусям та дідусям г) Інше: <i>Опишіть коротко приклад:</i>
3. Яка ваша реакція на порушення моральних норм та правил дитиною?	а) Пояснення та розмова б) Заохочення за правильну поведінку в) Покарання г) Інше: <i>Приклад конкретної реакції:</i>
3. На вашу думку, чи приділяє школа достатньо уваги моральному вихованню дітей?	а) Так, уваги приділяється достатньо б) Частково, можна більше в) Ні, уваги мало <i>Поясніть свій вибір:</i>
4. Що для вас найбільш важливе в моральному вихованні дитини?	а) Доброзичливість б) Справедливість в) Чесність г) Інше:
5. Чи часто ви обговорюєте з дитиною конфліктні ситуації та способи їх вирішення?	а) Завжди б) Іноколи в) Рідко г) Ніколи <i>Приклад:</i>

6. Чи заохочуєте ви дитину робити добрі вчинки для інших (друзів, родини, сусідів)?	а) Так, постійно б) Іноколи с) Рідко д) Ніколи <i>Приклад ситуації:</i>
7. Чи вважаєте ви важливим, щоб школа та родина працювали разом над моральним вихованням дітей?	а) Так, обов'язково б) Можливо, іноколи с) Ні, це не обов'язково <i>Коментар:</i>

Додаток В

**Анкета для педагогів учнів 4 класу ліцею № 25 Івано-Франківської міської
ради на констатувальному етапі експерименту**

Запитання	Варіанти відповіді
1. Чи часто проводяться уроки або заняття на моральну тематику?	a) Регулярно (раз на тиждень) b) Кожного місяця c) Рідше, за потреби або у випадку конфліктних ситуацій d) Практично не проводяться <i>Приклад заняття:</i>
2. Які види завдань ви використовуєте для формування моральної поведінки учнів?	a) Виховні години b) Обговорення реальних ситуацій із життя дітей c) Рольові ігри d) Проектні та групові завдання e) Інше: <i>Приклад завдання:</i>
3. Які методи, на вашу думку, є найбільш ефективними для формування моральної поведінки учнів?	a) Дискусії та бесіди b) Ігрові завдання та рольові ігри c) Казкотерапія та читання повчальних історій d) Моделювання ситуацій e) Інше: <i>Приклад застосованого методу:</i>
4. Як часто ви спостерігаєте прояви моральності у учнів під час уроків та позакласної діяльності?	a) Часто, більшість учнів демонструють прояви моральності b) Іноколи, прояви зустрічаються час від часу c) Рідко, прояви моральності трапляються зрідка d) Практично ніколи <i>Опишіть приклад прояву:</i>
5. На ваш погляд, чи достатньо матеріалів у підручниках для формування моральної поведінки учнів?	a) Так, матеріалів достатньо b) Частково, потрібні додаткові приклади та завдання c) Ні, матеріалів недостатньо

	<i>Як би ви доповнили підручники?</i>
6. Чи використовуєте ви співпрацю з родиною для формування моральної поведінки учнів?	а) Так, постійно б) Іноколи в) Рідко г) Ніколи <i>Наведіть приклад співпраці:</i>
7. Які інтерактивні засоби або сучасні медіа ви застосовуєте для формування моральності у дітей?	а) Відео та мультфільми на моральну тематику б) Онлайн ігри або тренажери в) Презентації та інтерактивні завдання г) Соціальні проєкти в класі е) Інше:
8. Чи інтегруєте ви моральні теми у різні предмети (математика, мова, тощо)?	а) Так, регулярно б) Іноколи в) Рідко г) Ніколи <i>Приклад інтеграції:</i>
9. Як ви оцінюєте результативність власної роботи з формування моральності учнів?	а) Високий рівень б) Середній рівень в) Низький рівень г) Важко оцінити <i>Приклади оцінювання:</i>
10. На вашу думку, що є найбільш важливим для розвитку моральності у дітей?	а) Наслідування позитивних моделей поведінки б) Заохочення правильних вчинків в) Пояснення наслідків неправомірних дій г) Ігрові та інтерактивні завдання е) Інше: <i>Коментар:</i>
11. Чи виникають труднощі у формуванні моральної поведінки? Якщо так, які саме?	а) Так: б) Ні
12. Які поради або пропозиції ви б дали колегам для ефективного формування моральної поведінки у учнів?	

Програма тренінгу мотивації моральної поведінки молодших школярів

Мета: розвиток та корекція мотивації моральної поведінки молодших школярів.

Завдання:

1. Усвідомлення та корекції егоїстичних, егоцентричних та альтруїстичних мотивів у власних особистісних проявах.
2. Формування навичок самоаналізу та конструктивного прояву моральних дій щодо уникнення негативних імпульсів у поведінці.
3. Розвиток альтруїстичних мотивів моральних учинків молодших школярів, позитивних якостей особистості.

На заняттях використовувались такі методичні прийоми: бесіда з дітьми; рухливі ігри; рольові ігри; вправи з аналізу, самоаналізу; моделювання моральних ситуацій; етюди, пантоміма; загадки з розв'язання конфліктних ситуацій; проєктивне малювання; групова дискусія та стимулювання усвідомлення глибинної мотивації: самоаналіз мотивів, виявлення мотивів за допомогою зворотнього зв'язку з іншими дітьми, аналіз мотивів через аналіз діяльності, поведінки.

Програма містить 4 частини, присвячені усвідомленню та корекції егоїстичних, егоцентричних та розвитку альтруїстичних мотивів.

Кожна частина програми проводилась за такими структурними етапами:

1. Самоаналіз та усвідомлення. На цьому етапі використовувались методи, спрямовані на розширення досвіду, переживання й інформації про особистісні мотиви та їхні прояви в ході взаємодії з іншими дітьми.
2. Переоцінка дій. Методи, спрямовані на аналіз та оцінку поведінкових ознак егоїстичної, егоцентричної, альтруїстичної поведінки через відреагування та зворотний зв'язок:
 - одержання навичок самоконтролю та конструктивного прояву негативних імпульсів у поведінці;

- вибір та прийняття рішення про корекцію власних форм взаємодії.

3. Особистісна переоцінка. Оцінка того, що учасник думає про власні поведінкові прояви мотивації егоїзму, альтруїзму. Усвідомлення життєвої позиції під час взаємодії в тренінгу.

4. Інтеграція та ефективна взаємодія. Інтеграція засвоєних умінь в особистісному досвіді.

Програма містить 10 занять, тривалість кожного 30 хвилин.

Зміст програми

Мета: ознайомити учасників з формою та правилами роботи в групі соціально-психологічного тренінгу.

Зміст: привітання, коротке повідомлення про себе, про тренінг, як форму роботи, мету та методи програми.

Правила та принципи, за якими працює група:

1. Принцип активності. Передбачає залучення кожного до активної участі в роботі групи.

2. Принцип дослідницької, творчої позиції учасників. Використовуються такі форми роботи: аналіз проблемних ситуацій, дослідження власного стану, самоаналіз.

Кожен учасник бере з роботи все, що йому необхідно.

3. Принцип об'єктивації поведінки. Полягає в тому, що значна кількість заходів нашої роботи буде спрямована на перехід неусвідомленого рівня аспектів поведінки в усвідомлений.

4. Принцип щирості висловлювань. Намагатися говорити правду під час роботи, бути щирим.

5. Принцип свободи волі. Кожен має право не брати участь у вправі, грі, якщо відчуває дискомфорт, не відповідати на питання.

6. Принцип конфіденційності. Домовленість учасників про те, що робиться в групі, не виноситься за її межі.

Вправа «Будьмо знайомі»

Мета: увійти в роботу тренінгової групи, проговорити свою мотивацію

участі в роботі групи.

Інструкція: пропонуємо розпочати роботу зі знайомства. Ми з вами сьогодні потрапимо в країну добра. Передаючи одне одному ключ від цієї країни, назвіть, будь ласка, своє ім'я, дві позитивні й негативні якості. Розкажіть, що б ви хотіли одержати після занять у групі.

Рухлива гра «Знайди собі місце»

Мета: поглибити в учнів знання про своїх товаришів, зняти психологічне напруження.

Інструкція: я пропоную познайомитись ближче. Заберемо один стілець із кола. Виберемо ведучого. Ведучий називає якусь ознаку, якість особистості, хто знайшов у себе цю ознаку, якість, повинні пересісти на інші місця. Ведучий повинен встигнути сісти на пусте місце.

Обговорення: що нового ви дізналися про своїх товаришів? Який у вас настрій?

Частина перша

Самоаналіз та усвідомлення

Етюд «Зустріч з однокласником»

Мета: стимулювати спонтанний прояв позитивних почуттів, усвідомити їхній зміст, відреагувати на них.

Інструкція: послухайте розповідь про друзів і відреагуйте на неї, та програйте цю зустріч.

Дружили два хлопчика. Вони вчилися в одній школі, в одному класі, сиділи за однією партою. Їх звали Володимир і Петро. Зимою Володимир застудився і захворів. Петро часто відвідував хворого друга. Приносив домашні завдання, розповідав про школу. Коли Петро наступного разу йшов до друга, він побачив, як Володимир виходив з по'їзда. Друзі дуже зраділи один одному (виразні рухи, обійми, посмішки).

Обговорення: Багато у вас друзів? Чи часто ви радієте зустрічі з ними?

Рухлива гра «Журавлі»

Мета: усвідомити та проаналізувати егоїстичну тенденцію у власній

поведінці, обговорити варіанти конструктивної поведінки.

Інструкція: журавлі в гнізді, жаби розміщуються на купинах. По закінченню слів «Буде дощик на річці» журавлі ловлять жаб, тримають їх у колі, жаба може врятуватися з кола сама, чи з іншою жабою.

Обговорення: що ви робили, щоб врятуватися з кола? Самі ви діяли, чи з кимось? Як ви відносились до журавлів? Як ставились до вас журавлі? Чи виконали ви своє завдання?

Проективний малюнок «Добрий настрій»

Мета: рефлексія і самоаналіз позитивних проявів у поведінці та їхніх спонукальних чинників.

Інструкція: візьміть аркуші паперу, кольорові олівці, намалюйте малюнок, зміст якого буде відповідати вашому доброму настрою. Потім потрібно буде розказати всім членам групи, що саме і чому ви намалювали.

Обговорення: що ви відчували, коли виконували роботу? Які малюнки вам сподобались? Які малюнки були подібні вашим?

Рухлива гра «Місце в колі»

Мета: усвідомити та проаналізувати егоїстичні тенденції у власній поведінці, обговорити варіанти конструктивної поведінки в подібних ситуаціях.

Інструкція: станьте, будь ласка, в щільне коло. Ведучий знаходиться за колом з хусткою в руці. За сигналом він пробігає позаду дітей, що стоять у колі, кладе комусь із них на плече хустку і продовжує бігти. Той, у кого хустка, біжить назустріч ведучому. У цей час діти, які стоять у колі, переміщуються, заповнюють вільне місце. Ведучий і дитина з хусткою повинні знайти це місце і зайняти його. Той, хто стає першим, залишається в колі, а того, хто запізнився, не пускають у коло, він стає ведучим.

Обговорення: що ви робили, аби потрапити до кола? Що при цьому відчували? Як ставились до тих, хто стояв у колі?

Гра «Друзі»

Мета: усвідомити позитивні і негативні прояви в поведінці героїв, оволодіти навичками конструктивного ставлення до проблемних ситуацій.

Інструкція: хочу запропонувати серію картин із зображенням дітей в різних життєвих ситуаціях. Уважно розгляньте картини.

Обговорення: про кого з дітей можна сказати: вони добрі, уважні, працелюбні, турботливі, злі, ледачі, грубі? Кому з них треба допомогти? Поведінку яких дітей ви можете назвати альтруїстичною, егоїстичною? Може хтось з вас собі вибере подругу, або друга, кого і чому?

Проективний малюнок «Портрет мого друга»

Мета: оволодіти навичками аналізу поведінки, виділити і відреагувати особистісно значуще.

Інструкція: візьміть аркуш паперу, фломастери, олівці, фарби, намалюйте портрет свого друга. Потім треба буде розказати, чому саме його ви намалювали.

Обговорення: дайте зовнішній опис і характеристику поведінки друга.

Як ви думаєте, навіщо ви виконували цю роботу?

Вправа «Мої почуття»

Мета: стимулювати спонтанний прояв позитивних і негативних почуттів і станів, усвідомити їх зміст та причини, виділити і відреагувати значуще.

Інструкція: уявіть собі, що ви знаходитесь у лісі. Які почуття у вас виникають? Ви знаходитесь удома і ненавмисно розбили улюблену вазу вашої мами. Які почуття у вас виникають? Передайте за допомогою міміки, пантоміміки, жестів свої почуття. Один показує, усі відгадують.

Обговорення: навіщо, на вашу думку, ми це робили?

Вправа «Улюблений герой»

Мета: рефлексія та аналіз альтруїстичних проявів у поведінці.

Інструкція: згадайте своїх улюблених героїв казок, мультфільмів, оповідань, уявіть себе на їхньому місці, подивіться на світ їхніми очима, проявіть їхні почуття.

Обговорення: назвіть свого улюбленого героя. Що ви відчували, коли були на його місці? Який досвід поведінки можна взяти для себе?

Проективний малюнок «Мій образ»

Мета: рефлексія альтруїстичних, егоїстичних проявів у поведінці, виділити

і відреагувати особистісно значуще.

Інструкція: візьміть аркуш паперу, кольорові олівці, намалуйте себе в образі улюбленого героя. У кінці завдання пропонується виставка робіт.

Обговорення: які почуття у вас виникали при виконанні роботи? Чиї малюнки вам подобаються більше?

Імпровізація прислів'я

Мета: стимулювати спонтанний прояв позитивних якостей, усвідомити їхній зміст, відреагувати особистісно суттєве.

Інструкція: хочу запропонувати кілька прислів'їв, які ми можемо розглянути у формі імпровізованої постанови за допомогою пантоміми слів, символічного малюнка.

1. Лагідне слово ласкаве вухо любить.
2. Без відваги зазнаєш зневаги.
3. Без сили даремний гнів.
4. Не лізь у воду, не спитавши броду.

Обговорення: чи були якісь труднощі під час виконання завдання?

Який зараз у вас настрій?

Проективний малюнок «Коло мого життя»

Мета: виявити спонтанні егоїстичні, альтруїстичні тенденції у власній поведінці, усвідомити їхній зміст, причини.

Інструкція: візьміть аркуш паперу і простий олівець, намалуйте коло, розділіть його на дві частини, у верхній частині намалуйте символічно свої добрі вчинки, у нижній частині – свої погані вчинки.

Обговорення: які грані в колі хотілося б Вам змінити? Що легко і важко змінювати в житті? Чого не вистачало для відображення вашого життя?

Рухлива гра «Тягни в коло»

Мета: усвідомити та проаналізувати егоїстичні, агресивні тенденції у власній поведінці, обговорити можливі варіанти конструктивної поведінки в подібних ситуаціях.

Інструкція: станьте, будь ласка, в коло. Усередині кола перед кожним з вас

намальовано на підлозі снігову грудку (коло). За сигналом усі повинні, міцно тримаючись за руки, рухатись праворуч, ліворуч. За другим сигналом рух припиняється і кожен з вас повинен одного із своїх сусідів утягнути в коло, щоб він наступив на снігову грудку. При цьому руки розчіпляти не можна. Хто наступає на грудку – вибуває з гри. Зменшується і кількість снігових грудок.

Обговорення: як ви діяли під час виконання завдання? Що при цьому відчували? Чи вдалося виконати завдання?

Вправа «Допомога»

Мета: дати змогу учасникам усвідомити та проаналізувати наявність допомоги та підтримки в їхньому житті, визначити рівень кількості проявів допомоги з боку інших.

Інструкція: оцініть допомогу, яку надає вам оточення в школі, удома в сім'ї, на вулиці за семибальною системою від 1-го до 7-ми, ставлячи крапку на відповідній осі і підписуючи, хто допомагає.

Обговорення: чи важко визначити ступінь надання підтримки, допомоги з боку значущих для вас людей? Задовольняє це вас? Чи ви надаєте підтримку цим людям?

Проективний малюнок «Учинок добра»

Мета: усвідомити зміст альтруїстичних проявів, розвивати навички самоаналізу проявів мотивації допомоги у власній взаємодії через спонтанні малюнкові образи.

Інструкція: на аркуші паперу намалюйте свій добрий учинок. Які добрі вчинки відносно вас здійснили дорослі, однолітки?

Обговорення: які вчинки ви відобразили на малюнку? Чи задоволені ви тим, що отримуєте від дорослих, однолітків? Що цікавого ви дізналися з малюнків товаришів.

Вправа «Будьмо як сонечко»

Мета: отримати навички надання допомоги, підтримки людині в складній ситуації, усвідомити наявність цих проявів у власному досвіді.

Інструкція: виберіть, будь ласка, собі пару. Один говорить фразу: «Я не

подобавсь іншим за те, що ...” Ваш партнер повинен говорити : “Все одно я ціную в тобі...” Потім учасникам потрібно помінятися ролями.

Обговорення: що ви відчували під час виконання вправи? Чи подобається вам надання допомоги іншим людям? Чи часто ви одержуєте підтримку від інших людей?

Гра «Слухай мою команду»

Мета: оволодіти навичками каталізації агресії через гру.

Інструкція: виберіть собі пару. У парі – виконавець і ведучий. Сядьте на відстані витягнутої руки один від одного із заплющеними очима. Підніміть витягнуті руки на рівень грудей. За командою ведучого необхідно ляснути долонею по витягнутій руці суперника якомога більше разів, а самому уникнути ударів. Кожен учасник буває в ролі ведучого, виконавця...

Обговорення: чи сподобалась вам гра? Що ви відчували в процесі гри?

Частина друга

Переоцінка дій

Вправа: «Впізнай, хто це?»

Мета: оволодіти навичками аналізу та конструктивного ставлення до поведінки однолітків.

Інструкція: вибирається один учасник групи – ведучий. Сядь, будь ласка, спиною до інших. Докладно опиши поведінку будь-якого учасника групи. Діти, упізнайте, про кого йшла мова. Діти приймають роль ведучого, вправа продовжується, поки не буде описана поведінка всіх дітей.

Обговорення: чи правильно ви впізнали? Чому? Чи змінювався у вас настрій під час вправи?

Вправа: «Лист до хворого»

Мета: оволодіння навичками самоаналізу та конструктивного ставлення до ситуації, познайомитися з іншими прийомами каталізації егоїзму.

Інструкція: ваш однокласник нещодавно вас скривдив, ви на нього образились. Які саме слова, дії вас дратують, що з вами відбувається в цей час? Але ваш однокласник захворів. Ви повинні написати йому листа в жартівливій

формі. Пропонується дітям зачитати свої листи.

Обговорення: що ви відчували, коли писали листа? Що викликало складності? Чи корисно сміятися над собою щодо негативних проявів.

Вправа: «Рольове програвання»

Мета: усвідомити можливі прояви позитивних і негативних дій у власній поведінці щодо процесу розвитку власної особистості та особистості іншої людини.

Інструкція: хочу запропонувати ситуації, які можна розглянути у формі рольової гри.

Олег збирається в гості до друга, він гарно одягається, звертає увагу на своє взуття, при зустрічі друга ввічливо звертається до нього, говорить йому компліменти, дарує квіти. Діти посварилися, стоять спинами один до одного, притопують ногами, руки тримають за спиною. Через деякий час повертаються один до одного і миряться, посміхаються, тиснуть один одному руки.

Обговорення: які прояви, що мали місце в рольових ситуаціях, можна віднести до позитивних або негативних, чому? Як вони впливали на ваш настрій?

Вправа: «Подорож дорогами життя»

Мета: оволодіти навичками аналізу, самоаналізу проблемних ситуацій, усвідомити їхній вплив на розвиток поведінки особистості.

Інструкція: хочу запропонувати вам карту з маршрутом подорожі по дорогах життя. Зупинка перша: “Тетяна – добра душа”.

Послухайте розповідь про дівчат. Мати з доньками йшли додому. Дорогу ремонтували, на ній було багато будівельних матеріалів. Мати поранила ногу й упала. Світлана – молодша донька – тягнула маму, щоб вона купувала їй морозиво. А старша донька – Тетяна – співчувала матері. Зараз не до морозива, матері дуже боляче, треба швидше звернутися до лікарні.

Обговорення: що ви дізнались про дівчат: Тетяну, Світлану? З ким із них ви б хотіли дружити? Чому? Як би вчинили ви? Що відчувала мама, коли молодша донька просила морозива? Що ви можете сказати про поведінку старшої доньки?

Послухайте ще одну історію і закінчіть її.

Літом бабуся попросила онуків обірвати вишню, щоб зробити вареники. Діти дружно рвали вишні. Раптом Сашко покликав хлопців на рибалку, учора він зловив велику рибу. Хлопці залишили роботу, сіли на велосипеди і поїхали до річки.

Обговорення: що відчували хлопці на річці? Чи хотілось вам змінити поведінку хлопців ?

Зупинка друга: рольове програвання «Онук»

Мета: усвідомити можливі впливи егоїстичних дій у власній поведінці на процес розвитку власної особистості.

Інструкція: програйте таку ситуацію. Бабуся прийшла в гості і принесла до чаю три цукерки. Хлопчик узяв одну і показав пальцем на дві інші: “А ці я з’їм увечері!”. Бабуся подумала, що її онук – егоїст.

Обговорення: як би вчинили ви ? Як ви почувалися, коли програвали цю ситуацію ? Який настрій був у бабусі ?

Вправа: «Хто винен ?»

Мета: усвідомити можливі впливи егоїстичних дій у проблемних ситуаціях на процес розвитку власної особистості.

Інструкція: хочу запропонувати кілька ситуацій, які ви повинні проаналізувати.

У саду в бабусі росла яблуня, яка з року в рік давала добрі врожаї яблук. Бабуся попросила свого онука обірвати яблуню. А він був зайнятий і не зміг допомогти їй. На другий день, коли вона поверталася додому з гостей, вона побачила, що яблук на дереві немає. Вона подумала, що це зробив сусід Іван і його друзі. Про це вона сказала його батьку. Батько теж був незадоволений хлопцями. Хто в цій ситуації винен ?

На перерві Тетяна поклала на парту набір олівців. Усі вийшли з класу, тільки Олена залишалася повторювати урок. У клас зайшла Тетянина старша сестра і взяла з її парти три олівця. Коли почався урок, Тетяна побачила, що в неї пропали три олівці. Вона сказала про це в класі. Хто винен ?

Двоє братів увечері розвели вогнище. Коли йшли додому, погано затушили його. Вогонь поповз на огорожу сусіда і вона сильно обгоріла. Уранці сусід доповів усе батькам про те, що їхній молодший син розводив вогнище. Батьки покарали молодшого сина. Старший брат зізнався батькам, що він теж винен, він був покараний разом з братом.

Обговорення: учинки яких дітей ви запам'ятали? Як би вчинили ви? Що відчували ви, коли спостерігали таку поведінку ?

Вправа: «Фотографія»

Мета: оволодіння навичками самоаналізу та конструктивного ставлення до проблемних ситуацій.

Інструкція: пригадайте учня класу, при взаємодії з яким вам приємно спілкуватися, він вас розуміє, підтримує. Подумайте, які слова, дії, душевні прояви цієї людини вам близькі, приємні. Знайдіть його на фото, опишіть його зовнішній вигляд, визначте його настрій, риси характеру, вчинки.

Обговорення: як ви почували себе, коли розповідали про цього учня ?

Які виникали складності ?

Вправа: гра «Добра істота»

Мета: оволодіти навичками контролю психологічного стану.

Інструкція: станьте й утворіть коло, міцно стиснувши руки. Ми – одна велика, добра істота. Давайте прислухаємося, як вона дихає ? Подихаємо всі разом. На вдих – крок уперед, на видих – назад, на вдих – два кроки вперед, на видих – два коки назад. Так дихає наша добра істота. Так рівно б'ється її добре серце. Стук – крок уперед, стук – крок назад. Ми привласнюємо дихання і стук серця цієї доброї істоти.

Обговорення: що ви відчували під час виконання вправи?

Вправа: «Наляканий заєць»

Мета: проаналізувати альтруїстичні почуття, які виникають під час взаємодії, розвивати вміння відчувати і розуміти іншу людину, її почуття, надавати підтримку, формувати уважне ставлення до оточення.

Інструкція: вибрати собі пару, один з вас буде грати роль “наляканого

зайця”. Інший учасник повинен своїми діями, словами, заспокоїти, підтримати зайця. Потім учасники міняються ролями.

Обговорення: чи вдалося зрозуміти один одного? Як удалося заспокоїти, надати підтримку партнеру ?

Частина третя Особистісна переоцінка

Вправа: гра «Відповідай швидко»

Мета: розвивати навички прийняття інших людей, почуття власної значущості.

Інструкція: я буду говорити судження, а ви повинні продовжити їх.

1. Мені подобається, коли мій друг...
2. Мені не подобається, коли мій друг...
3. Я мрію про те, щоб ...
4. Я боюсь ...
5. Я радію, коли ...
6. У людях я ціную ...
7. Мені вдалося ...
8. Мені не вдалося ...
9. Мій найщасливіший день ...

Обговорення: чи легко вам виконувати завдання ?

Вправа: психогімнастична вправа “Незвичайне місто”

Мета: відпрацювати навички рефлексії, альтруїстичних мотивів та самодіагностики власного психологічного стану.

Інструкція: закрийте очі й уявіть, що ви потрапили в незвичайне місто, де живуть злі і добрі люди. Спочатку уявіть, що ви зустрілися зі злою людиною і самі ви недобрі та злі. Що ви будете робити ? Хто буде поряд з вами ? Як ви почуваетесь при цьому ? А тепер уявіть, що ви поруч з доброю людиною і самі ви теж добрі. Що ви будете робити ? У своєму житті ви буваєте добрі і злі. Оберіть “добрий стан або злий”. Рухайтесь по кімнаті, висловлюйтесь за допомогою рухів, міміки, слів, звуків, стану, який ви обрали. Тепер перейдіть у протилежний стан. Зверніть увагу, як змінюються ваші рухи, звуки. А тепер ми

разом складемо розповідь про місто, у якому живуть добрі і злі люди. Один з вас почне розповідь, а інший продовжить її.

Обговорення: який стан для вас є звичайним ? Який стан було важче відображувати? Чому? З якими людьми вам приємніше зустрічатися в незвичайному місті.

Проективне малювання на тему: «Улюблені герої казок»

Мета: дати змогу відчувати прояви позитивних, негативних емоцій, розвивати здатність до рефлексії, уміння виділити і відреагувати особистісно, суттєво.

Інструкція: заплющіть очі й уявіть собі героя, який вас дратує, виводить із себе, не подобається, якого ви не любите, не поважаєте. Сконцентруйтеся на почутті огидності. Де воно знаходиться ? Як, якими фарбами ви намалюєте цього героя ? Знову заплющіть очі й уявіть собі свого улюбленого героя казки. Сконцентруйтеся на почутті любові до нього. Де це почуття знаходиться? Яким кольором намалюєте цього героя ?

Обговорення: кожний учасник описує свої малюнки, висловлює своє бачення їхнього змісту. Яке з почуттів при цьому найчастіше вирує у вас? Чому?

Вправа: «Зірка і зірочки»

Мета: активізувати та усвідомити прояви мотивів допомоги у власній взаємодії через малюнок.

Інструкція: згадайте людей, які постійно роблять вам добро, допомагають, підтримують Вас. Візьміть аркуш паперу і намалюйте тих, хто досяг у цьому більшого успіху – “зірка” , і хто знаходиться на шляху до неї – “зірочки”.

Обговорення: Чи висловлюєте Ви цим людям подяку і як часто? Чи легко було пригадати цих людей ? Чи надаєте ви допомогу іншим людям?

Вправа: «Моє відображення»

Мета: оцінити ступінь володіння навичками емпатійного розуміння іншої людини, відображення почуттів.

Інструкція: створіть пари. Один з вас розповідає цікаву подію, ваш партнер повинен повторити це, передаючи почуття. Потім обміняйтеся ролями.

Обговорення: чи вдалося передати почуття іншого ?

Частина четверта

Інтеграція та ефективна взаємодія

Рольова гра «Вчинок хлопчика»

Мета: продемонструвати привабливі форми допомоги іншій людині, її почуття, навички емпатійного розуміння.

Інструкція: я пропоную попрацювати у формі рольової гри. Запропонована ситуація: “ Хлопчик сів на лавку під вікном будинка, голосно ввімкнув радіо. З під’їзду вийшла жінка і попросила його відійти до іншого місця: “Ти ввімкнув під вікном голосно музику, а в мене тільки-но заснула хвора донька.” – “А що мені з того!” – сказав хлопчик. І продовжував сидіти на лавочці з радіо, що голосно співало”.

– “Ви пробачте мені, я не знав цього, – сказав хлопчик. – Зараз я піду на майданчик.” Він вимкнув радіо і пішов.

Ролі розподіляються за бажанням, інструкція дається кожному учню окремо.

Обговорення: що відчувала жінка? Чи зрозумів, допоміг хлопець жінці?

Вправа: “Слово матері”

Мета: продемонструвати навички емпатійного розуміння, форми допомоги іншій людині, її підтримки та прийняття.

Інструкція: послухайте уважно оповідання Б. Антоненка – Давидовича “Слово матері”. Далі дітям пропонується два панно із зображенням

головних персонажів оповідання: матері і доньки, і серце, вирізане з паперу. Подумайте і віддайте своє “серце” персонажу оповідання, який вам більше подобається.

Обговорення: кому ви віддали “серце” ? Як ви почували себе, коли робили свій вибір?

Завдання: а тепер напишіть листа героїні свого оповідання. Кому б ви хотіли написати листа? Напишіть у листі свої побажання, зауваження, настанови.

Групова дискусія: «Альтруїстична поведінка учнів класу»

Мета: узагальнити знання про мотивацію альтруїзму, допомоги, відчуттєвий і поведінковий досвід, одержаний у роботі.

Зміст: як Ви думаєте: чи повинні учні класу бути альтруїстами ? Як проявляється альтруїзм ? Наведіть приклади альтруїстичних учинків (власних, інших людей).

Ауторелаксація, саморегуляція Вправа: «Ти – олень»

Мета: стимулювати свої негативні емоційні збудження, розвивати здібність до уяви.

Інструкція: станьте вільно. Заплющіть очі, уявіть собі великого, сильного, спокійного оленя. Він живе на Далекому Сході, красивий, працелюбний. Цього оленя звать, як і тебе. У нього – твоє ім'я, твоє обличчя, твій тулуб, твої риси характеру. Олень – це ти.

Вправа: «Могутній дуб»

Мета: зняти втому і напруження, розвивати здібності до уяви.

Інструкція: стань рівно. Спину держи прямо. Ноги разом. Руки опусти вниз, зроби кулаки, стисни зуби. Ти – могутній зелений дуб. У тебе сильне коріння, великі гілки із зеленим листям. Ні сильний вітер, ні дощ, ні сніг, не страшні тобі. Ти – упевнений у собі.

Вправа: «Повітряна куля»

Мета: розвивати навички зняття напруження, саморегуляції, здібності до уяви.

Інструкція: заплющіть очі, зробіть вдих і повільно порухуйте від 10-ти до 1-го, поступово, повільно розслабтеся. Уявіть собі велику повітряну кулю з кошиком на зеленому лузі. У цей кошик ви покладете свою тривожність, невдачі, проблеми. Коли кошик буде повний, уявіть, що повітряна куля повільно набирає висоту і пливе по небу далеко-далеко, забираючи з собою тягар ваших проблем. Вам стає радісно, вільно.

Розроблена нами методика спрямована на засвоєння дітьми знань про мотиви допомоги, альтруїзму, емпатії, через навчання їхньому правильному сприйняттю моральних ситуацій, аналіз, оцінки та самооцінки вчинків, на

усвідомлення молодшими школярами власних мотивів та їхні прояви в поведінці.

Водночас охарактеризована методика, як засвідчив експеримент, сприяє єдності розвитку між розумінням мотивів моральних учинків та конструктивними проявами в їхній поведінці. Це так само є необхідним чинником розвитку в дитини потреби діяти належним чином, згідно з засвоєними альтруїстичними мотивами.

Отже, ефективність процесу розвитку альтруїстичної мотивації моральної поведінки передбачає цілеспрямовану роботу, що сприяє формуванню в учнів:

- уміння правильно сприймати вербальні, модельовані, реальні життєві ситуації;
- уміння давати оцінку, самооцінку альтруїстичним, егоїстичним проявам в поведінці своїй та інших;
- уміння правильно визначати мотиви моральних учинків (допомоги, альтруїзму, емпатії, егоїзму) у житті та створених моральних ситуаціях;
- уміння відчувати і розуміти іншу людину, її почуття, надавати їй необхідну підтримку;
- уважно ставитись до оточення, діяти належним чином, згідно з моральними знаннями.

Підручники з предмету «Я досліджую світ», які можуть використовувати соціальні педагоги для формування моральної поведінки дітей

*Волощенко О. В., Козак О. П., Остапенко Г. С. – «Я досліджую світ», 2 клас
(Частина 2)*

Будна Н. О., Гладюк Т. В., Заброцька С. Г., Шост Н. Б., Лисобей Л. В. – «Я досліджую світ», 3 клас, (Частина 2)

Іщенко О. Л. – «Я досліджую світ», 4 клас, (Частина 2)

Жаркова І. Л., Мечник Л. А. – «Я досліджую світ», 4 клас, (Частина 2)

